

БОРБА РАДНИЧКЕ КОМОРЕ У СРБИЈИ ЗА СПРОВОЂЕЊЕ ЗАКОНА О РАДЊАМА 1910—1914.

УВОД

У условима убрзаног развитка капитализма у Србији и појачане експлоатације радника, која се огледала у неограниченом продужавању радног времена, свођењу надница на минимум, поскупљењу животних намирница итд., почетком XX века радничка класа, организована у синдикате и своју партију, имала је да уложи све своје напоре у борбу за побољшање свог економског и политичког положаја и, казније, за очување оних позитивних тековина које јој је донео нови Закон о радњама. У тако широкој акцији упорне борбе радничке класе Србије против сталних тенденција погоршавања њеног положаја као и веома изражене жеље буржоазије да се Закон о радњама, који још није био ни ступио на снагу, мења у смислу погоршавања оних одредби које су се тичале радника, Радничка комора је уз акцију Партије и синдиката требало да заузме одређено место у тој борби, поготову што је била погодан инструмент у рукама радника да преко једне званичне државне институције контактира директно са Министарством народне привреде. Посматрано са тога становишта, оцена улоге и значаја Радничке коморе у борби радничке класе заслужује пуну пажњу. С друге стране, наше интересовање је побудила и чињеница да се до данас у нашој историографији нико није бавио овим питањем, па ће наш допринос бити у томе ако успемо у покушају да дамо што потпунији приказ делатности Коморе, са посебним освртом на њену улогу и значај у борби за побољшање положаја радника у систему појачане капиталистичке експлоатације.

За писање овога рада коришћена је постојећа архивска грађа: Фонд министарстава народне привреде и унутрашњих дела у Државном архиву Социјалистичке Републике Србије, Фонд Радничке коморе у Историјском архиву Београда и Фонд Српске социјалдемократске партије у архиву Института за историју радничког покрета Србије. Коришћена је и општа литература која се само парцијално осврће на поменути проблем. Од штампе су коришћене *Радничке новине*, *Политика*, *Одјек*, *Штампа* и друге.

Развитак привреде у Србији последњих деценија XIX и почетком XX века, развој капитализма и нових продукционих односа, као и појава и организовање радничке класе наметнули су као неодложну потребу доношење новог Закона о радњама. Привредни кругови у Србији врло рано су схватили потребу законског регулисања нових односа у привреди. Али полазећи са уско класних позиција они нису хтели да виде да су се променили и друштвени односи и да се појавила нова друштвена снага — радничка класа, која је у новој друштвеној констелацији најексплоатисанији део друштва. Они нису хте-

ли да виде да сем приватног власништва и права на рад треба заштитити и радну снагу, да треба увести и нове социјалне мере, те законом гарантовати радницима социјална права. Међутим, ако то буржоазија, због своје класне ограничености, није могла или није хтела да види, радничка класа је морала преко својих организација да врши сталан и упоран притисак на све буржоаске владе да се у Закон о радњама унесу и заштитне одредбе, и тиме започете социјалне реформе спроводе у живот.

Тако је, из практичке потребе да се озаконе нови односи настали брзим развитком капитализма, настао Закон о радњама, с једне стране. С друге, пак стране, организована радничка класа је кроз седмогодишњу борбу успела да изнуди од буржоазије да у исти унесе и основне заштитне одредбе, које су, што се тиче законодавства уопште, представљале почетак модерног социјалног законодавства у Србији тога времена, а што се тиче радника обезбеђивале их од претеране експлоатације послодаваца и капиталиста. Оно чиме су радници могли бити задовољни у овоме Закону јесу, пре свега, одредбе које се односе на раднике. Оне регулишу правни статус радника, њихов узајамни однос са послодавцима (слободно уговарање рада, дужина радног времена, регулисање отказног рока итд.), право радника на штрајк и удруживање у своје професионалне организације; одредбе о обезбеђењу радника у случају повреда, болести или смрти. Све заједно, представљају значајне новине у социјалном законодавству Србије тога времена. На крају, веома је значајна и одредба о оснивању институције Радничке коморе, као и Суда добрих људи и Привредне инспекције. Међутим, оно што са становишта нашег тренутног разматрања зауставља нашу пажњу у Закону о радњама, а за борбу радничке класе и њен бржи напредак представља нов и значајан моменат, јесте институција Радничке коморе. Сам по себи, овај моменат је био веома важан; нарочито ако се посматра у склопу општих напора радничке класе да се одредбе Закона о радњама поштују и извршавају. Сваки нови орган који је имао да служи томе циљу прихватан је као употребљиво и корисно оруђе у рукама радничке класе.

Није било илузија да ће буржоазија бити спремна да извршава и спроводи одредбе Закона које се односе на заштиту и осигурање радника. С те стране очекивао се снажан отпор. Од самог почетка, од изгласавања, до дана ступања у живот Закона о радњама (од 10. јуна 1910. до 1. јула 1911) влада не само да није ништа предузела да обезбеди његово ступање у живот већ је од самог почетка радила на томе да га измени. Не чинећи ништа за увођење Закона о радњама, буржоаска влада је равнодушно, „па чак и одобравајући посматрала како наша [...] буржоазија на један дивљи и циничан начин [...] гази једну најбољу и најкултурнију тековину нашег законодавства“.¹ Тако је буржоазија не само кочила развитак социјалног законодавства већ је вршила и саботажу Закона о радњама.² Све је ово доказивало да се она није помирила са нужношћу социјалне политике, иако је ова, са развитком капиталистичких односа у производњи, по правилу постављала „стожер у унутрашњој политици модерних држава“.³ Насупрот овоме, она је, „у целини узевши била испуњена грубим непријатељством према стварној заштити и истинском осигурању радника [...]“⁴ Овакви објективни услови чинили су природну базу на чијој основи је Комора развијала свој рад.

¹ F. Filipović, *Protiv socijalne politike, Izabrani spisi*, knj. II, Београд 1967, 402—5.

² Исто.

³ *Извештај Радничке коморе за 1911. год.*, Београд 1912.

⁴ *Извештај Главне партијске управе Деветом конгресу ССДП 1911*, Београд 1911, 11.

ОСНИВАЊЕ РАДНИЧКЕ КОМОРЕ, ЊЕНИ ЗАДАЦИ И ДЕЛАТНОСТ ДО СТУПАЊА ЗАКОНА У ЖИВОТ (1. ЈУЛА 1911. ГОДИНЕ)

По Закону о радњама⁵, од свих институција које су имале по његовим одредбама да се формирају организацији комора дат је приоритет.⁶ Министар народне привреде је посебним расписом нагласио да 4. јула 1910. ступају у живот само одредбе о коморама, а остале одредбе од дана ступања Закона на снагу, 1. јула 1911. године.⁷ Полазећи од значаја комора за правилно спровођење одредаба Закона о радњама законодавац је посебном одредбом обезбедио да тај припремни период буде довољан (годину дана) да се коморе организационо изграде и свој рад усагласе са Законом о радњама. Сходно Закону о радњама⁸, већ у јулу 1910. године приступило се образовању привремене Радничке коморе. На предлог Главног радничког савеза министар народне привреде је од 30 предложених лица потврдио избор 15 чланова привремене коморе.⁹ На овај начин Комори је дато обележје чисто радничке организације, јер је њену управу сачињавало 15 радника организованих у одговарајуће синдикалне савезе. За председника привремене Коморе изабран је Лука Павићевић, лакирерски радник; за дело-

⁵ По коме је Комора имала да се конституише, предвиђа се: у члану 117: „Удружења индустријалаца, занатлија и радника образоваће, свако за себе по једну комору, чије ће седиште бити у Београду“; а члан 98, када говори о праву власника радњи, као и њихових радника да се удружују у удружења за заштиту својих економских и моралних интереса каже: „Као највиши представници ових професионалних удружења образоваће се по овом закону коморе. Она удружења, која желе да буду представљена у коморама биће дужна да поднесу статуте дотичној комори на одобрење и да се подвргну надзору њеном.“

⁶ По Закону о радњама предвиђено је оснивање Радничке коморе, Индустријске, Трговачке и Занатске.

⁷ Чланом 164 Закона о радњама посебно се наглашава да Закон ступа у живот 1. јула 1911, а одредбе о коморама 5 дана од обнародовања истог (4. јула 1910). На овај начин се питању образовања комора даје приоритет са жељом да се оне организационо оформе до времена ступања Закона о радњама у живот. У вези са овим Министарство народне привреде је још 22. јуна 1910. издао распис који је изашао 9. јула 1910. у *Службеним новинама* бр. 148 у коме је дато објашњење: „Свим земаљским властима да ступају у живот 4. јула исте године, само одредбе о коморама, а све остале одредбе Закона о радњама 1. јула 1911. године.“

⁸ Чл. 162 Закона о радњама прецизира: „Чим овај закон ступи у живот образоваће се привремене коморе.“

⁹ Чланове привремене коморе постављао је Министар народне привреде од кандидата које му је предлагао Главни раднички савез у двоструком броју. Предлагано је 30, а бирано 15 чланова. „Пошто се нова организација изврши приступиће се избору сталних комора. Овај се избор мора извршити најдаље за две године по ступању овога закона у живот.“ (Закон о радњама, чл. 162.) — Драгиша Лапчевић, говорећи о комори каже: „како ће Радничка комора ових дана отпочети своје функције ми сматрамо за дужност да на њу скренемо пажњу организације и другова. (Борба, 14, год. I, 16. VII 1910) — Радничке новине су 27. јула 1910. писале да је министар народне привреде одбрио листу од 15 чланова Коморе у саставу: Никола Величковић, Лука Павићевић, Милан Милићевић, Илија Милкић, Алекса Мајданац, Мијајло Пауновић, Ранко Живковић, Благоје Врачинац, Милош Тимотић, Франц Ајзенхамер, Павле Павловић, Негослав Илић, Мијаило Мајсторовић, Јанко Петаковић, Милан Илић. Из тога излази да је привремена Радничка комора организована јула месеца 1910. У исто време, нешто пре тога, 20. јула 1910, министар народне привреде је једним својим актом потврдио избор привремене Занатске коморе. Привремена Трговачка комора потпуно се конституисала — уредила свој биро, изабрала секретара и потпуно преузела све функције 28. децембра 1910.

вођу Милан Милићевић, типографски радник, а за благајника Ранко Живковић, зидарски радник.

Пошто је Закон прописивао да свака комора мора имати свој статут¹⁰, то је први озбиљан посао привремене коморе био његова израда. Задатак није био нимало лак, с обзиром да до тог времена није било сличних статута за углед¹¹, и да је требало наћи довољно стручно лице да га изради. Посао је био веома деликатан и захтевао је пуно познавање друштвених и привредних односа, као и положаја и услова живота радника у Србији. Полazeћи од тога Комора је овластила Димитрија Туцовића да изради поменути пројекат и да га на једној од наредних седница Коморе поднесе истој на претрес.¹² Рад на изради статута ишао је доста брзо, тако да је већ крајем октобра 1910. године¹³ пројекат статута поднесен Комори на претрес. Размотривши га детаљно, Комора је примила статут у начелу, с тим што је остало да се допуни на основу појединачних примедби.¹⁴ Истог дана одлучено је да се допуњени пројекат статута прекуца у два примерка и поднесе Министарству народне привреде на потврду. На овако редиговани пројекат Министарство је ставило своје примедбе, па се о њима расправљало на седници Коморе 14. новембра 1910. године. Измене и допуне које је Министарство предлагало нису биле у потпуности прихватљиве¹⁵, па је после свестране дискусије и нових допуна пројекат поново враћен министру на потврду. Међутим, овога пута Министарство ни после 15 дана није вратило нити је одговорило на примедбе које је Комора учинила. На седници Коморе¹⁶ Туцовић је реферисао да је био у Министарству ради потврде статута, али да није успео ништа да учини. Како је питање потврде статута било веома важно за даљи рад

¹⁰ Члан 118 Закона о радњама.

¹¹ Статут Занатске коморе потврђен је 13. септембра 1910. То је био једини статут до тада потврђен у Србији. Пројекат статута Радничке коморе израђен је касније, 31. октобра 1910. и предат комори на претрес.

¹² Овом приликом треба истаћи и то да је Димитрије Туцовић узео веома активног учешћа у изради статута Радничке коморе; заправо њему је био поверен задатак да као правник изради тај пројекат. Међутим, Туцовић се још од раније интересовао социјалним проблемима (Закон о осигурању радника) и радничким законодавством. Па како је изгласавањем Закона о радњама 10. јуна 1910. било предвиђено оснивање комора, Туцовић није губио време да се о питањима која су везана за њену организацију и устројство благовремено обавести. Боравећи у Копенхагену као делегат на Конгресу заједно са Тришом Кацлеровићем он 24. августа 1910. пише да остаје на Конгресу дрводељаца и да кад буде готов, иде у Амстердам да разгледа установу коморе. (Архив Института за раднички покрет Србије — у даљем тексту: А-ИРПС, ЗДП, 39).

¹³ На седници привремене Радничке коморе (31. октобра 1910) Туцовић је поднео Комори готов пројекат статута на претрес, и он је у начелу примљен, с тим да се у појединим одредбама изврше неке допуне.

¹⁴ Између осталих примедби интересантна је она која тражи допуну члана 6: „Избор нових чланова коморе извршиће се у току јануара месеца (1911) и обавити од дана публиковања одлуке о изборима у року од 15—25 дана.“ (А-ИРПС, ССДП, 180, Записник са седнице Радничке коморе — у даљем тексту: Записник — од 31. октобра 1910, 1.

¹⁵ На пример, одлучено је да се примедба код чл. 1 не прими и да се предложи следећа стилизација: „На основу чл. 117, а у вези са чл. 98 Закона о радњама професионалне организације радничке класе оснивају Радничку комору са седиштем у Београду“, која је касније и усвојена када је статут и потврђен. Примедбе су савесно размотрене па су оне које су биле умесне прихваћене, а оне које нису одговарале одбациване су, а на њихово место су предлагане нове формулације. У исто време решено је да се написте акт којим ће се образложити непримање учињених примедби од стране Министарства.

¹⁶ Први децембар 1910.

Коморе, на истој седници је решено да се учини још једна посета министру и изврши притисак на њега да се статут што пре потврди.¹⁷ По свему судећи, ова акција је била успешна јер је већ на идућој седници Комора расправљала о новим примедбама које је Министарство ставило на пројекат статута. Међутим, примедбе Министарства биле су више формалне природе, па је после дискусије решено „да Комора остане при својем пројекту и да се, не примајући никакве више измене, оде и непосредно министру достави ова одлука“.¹⁸ Шест дана касније, коначно дотеран пројекат статута поднесен је министру на потврду.¹⁹ Трећег јануара 1911. министар народне привреде Јаша Продановић потврдио је статут привремене Радничке коморе²⁰, а ова је већ 9. јануара 1911. одржала своју прву редовну седницу на којој је њен председник Лука Павићевић одушевљено саопштио „да је министар народне привреде потврдио статут Коморе не учинивши никакве битне измене у њему“. На истој седници председник је предложио да се изврши избор нове управе Коморе, пошто је ранија управа била привременог карактера. Међутим, како привремена управа, до тада, заузета углавном припремним пословима око организације Коморе, израде статута и других организационих питања²¹, није још почела да обавља свој прави посао око контроле примене Закона о радњама, то је једногласно решено да се старој управи продужи мандат до избора сталне Радничке коморе.²²

Доношењем статута Комора је и формално добила свој статус и могла је пуноважно и са потребним ауторитетом да обавља послове које је по статуту имала обавезу да врши. Осим тога, статутом су прецизирана и сва процедурална питања око њеног оснивања, њених задатака и обавеза, с једне стране, према Министарству народне привреде, под чију је непосредну надлежност потпадала, а, с друге, према радничким организацијама, чији је она била највиши представник.

Одређујући јој класни карактер и одговарајућу улогу највише инстанце радничких организација, статут прецизира да „професионалне организације радничке класе у Србији оснивају Радничку Комору са седиштем у Београду“. Чланове Радничке коморе могли су да бирају

¹⁷ На седници коморе од 1. децембра 1910. одлучено је да Никола Величковић и Димитрије Туцовић оду поново у Министарство и траже потврду статута онако како је Комора предложила.

¹⁸ А-ИРПС, ССДП, 180. — На седници од 25. децембра 1910. одређени су Лука Павићевић, Никола Величковић и Милан Милићевић да оду код министра народне привреде и саопште му одлуку Коморе.

¹⁹ Тај предлог пројекта датиран је са 31. децембром 1910. као даном његове коначне редакције. Чекало се само на Министарство да га потврди.

²⁰ Статут Радничке коморе потврђен је актом министра народне привреде т. бр. 28, од 3. јануара 1911, а објављен је у *Радничким новинама* од 15. и 18. јануара 1911.

²¹ Сви послови које је Комора до тада обављала, поред оних да изврши избор чланова Коморе, тицали су се углавном рада на статуту и бриге да се он што пре потврди од стране министра, где је Комора могла да врши редовне послове тек са његовом потврдом и уписом синдикалних организација у чланство Коморе. До тога дана Комора није улазила ни у какве послове на које јој је Закон о радњама давао право. На пример, одбила је да на предлог Занатлијског савеза за дунавски крај упути једног свог човека „који би са нарочитим одбором мотрио на шверцовање хаљина и др. из Земуна и других места у Београд“, јер нема потврђен статут. На тражење управе Савеза кожарско-прерађивачких радника да у смислу чл. 142 Закона о радњама изда легитимације за бесплатну вожњу на железницама и повлашћеним паробродима Комора је решила: „Када Статут буде потврђен и кад се организације буду пријавиле у чланство коморе онда Комора упути акт дирекцијама [...]“ (А-ИРПС, ССДП, 108, Записник, седница од 25. XII 1910).

²² На седници од 9. јануара 1911. решено је да остане стара управа.

само пунолетни чланови синдикалних организација које су биле у саставу Коморе, и то једнаким, тајним и непосредним правом гласа. Избор се вршио према списковима пунолетних радника и радница које су састављале управе појединих организација а потврђивао их месни бирачки одбор. У вези са овим члан 8. прецизира: „Изборима руководе бирачки одбори који се овако састављају: На 10 дана пред дан избора наменују се за чланове бирачких одбора и то: у Београду пет представника пет најјачих организација под председништвом преставника Главног Радничког Савеза; у унутрашњости: из сваког округа пет најјачих месних организација бирају пет преставника, који под председништвом преставника Синдикалног већа састављају Бирачки одбор. У местима где синдикална већа не постоје представник најјаче месне организације (пододбора) председник је Бирачког одбора“.²³

Као орган организоване радничке класе у Србији, она је као пуноправни представник њених интереса по новом статуту имала задатак: „да у свима питањима која се тичу интереса радништва, подноси предлоге, даје мишљење, води спорове, учествује у анкетама и статистичким пословима, посредује у сукобима између радника и капитала и сарађује на израђивању, спровођењу и контролисању радничког законодавства и свих установа које се радничких интереса тичу“.

А да би овај свој задатак испунила, члан 3. статута ставља јој у дужност: а) да из својих побуда или на захтев министра народне привреде подноси предлоге и даје мишљења о социјално-политичким законским пројектима и мерама; б) да чини представке и предузима кораке за правилно и потпуно спровођење социјално-политичких закона; в) да на основу закона, правила и упутстава суделује у регулисању односа између ученика и сопственика радња, и да прописе о тим односима разгледа и о њима даје мишљења; г) да посредује при расправљању већих спорова између рада и капитала, ако се њено посредовање затражи; д) да публикује и подноси годишње извештаје о стању и кретању радничке класе и установа које се ње тичу; њ) да спроводи анкете, изложбе и предузима друге мере које служе подизању привредног стања радничке класе и привредном и културном напретку опште; е) да министарствима и другим властима даје потребне извештаје; ж) да увек буде обавештена о стању организација које представља, и з) да даје мишљење о свим предлозима и питањима која би од организација или јавних тела потицала, и да врши све после који из одредаба социјално-политичког законодавства проистичу.

Да би Комора испуњавала све формалне услове за правилно функционисање, морала је на крају да има и свог стручног секретара.²⁴ У духу закона, Комора је предложила два пријављена кандидата — Димитрија Туцовића и Александра Павловића.²⁵ Од ова два кандидата

²³ *Радничке новине*, Београд, (у даљем тексту: РН), 15. и 18. I 1911. — Чл. 8, у вези са овим даље каже: „Бирачки одбори потврђују бирачке спискове, одређују локал за зборове, рукују изборима, састављају листе изабраних чланова Коморе и исту заједно са записником збора и гласачким списковима шаљу Главног Бирачког Одбору у Београду. Главни Бирачки Одбор јесте бирачки одбор београдски. Он контролише и оверава све изборе и оглашује изабране чланове Коморе кратким извештајем преко ‚Службених Новина‘ и листова које Комора одреди, преко којих ће се вршити и сазив зборов за изборе.“

²⁴ Члан 131 Закона о радњама прецизира: „Свака Комора мора имати по једног стручног секретара кога бира између лица, који имају факултетску спрему и која су својим радовима доказали да су упозната са свим важним питањима привредне политике. Секретара Коморе поставља Министар народне привреде између кандидата које му у дуплом броју предлажу Коморе.“

²⁵ На седници од 9. јануара 1911. председник саопштава да су понуде за секретара поднели Димитрије Туцовић и Александар Павловић. Решено је да се пријављени кандидати предложе Министарству (Записник, 9).

министар народне привреде потврдио је за секретара Димитрија Туцовића.²⁶

Конституисањем Коморе њени се задаци знатно проширују. Димитрије Туцовић, као њен секретар, трудио се да у рад исте унесе одређену систематичност и поступност, не само у постављању проблема већ и у њиховом решавању. Размишљајући о првим пословима Коморе и предлажући њене прве задатке он је увек имао на уму интересе радника које је требало штитити сходно одредбама Закона о радњама. После његових образложених и аргументованих предлога седница је закључила да се као најпречи задаци Коморе сматрају: 1) ступање у везу са свима централним и месним радничким организацијама у целој земљи и давање истима упустава како да врше своју дужност у погледу спровођења Закона о радњама; 2) Заузети се код државних органа на спроведу анкету о положају радничке класе у Србији; 3) Комора се мора постарати да прибави статистичке податке о кретању и животу радника, а дотле да се за своје извештаје послужи статистиком Главног радничког савеза; 4) направити план рада о изради потребних правилника и формулара за обезбеђење радника; 5) снабдети се литературом из области социјалне политике; 6) одмах радити на томе да Комора заузме став о појединим питањима која ће излазити пред њу, старајући се увек да она одговарају гледишту радничког покрета за заштиту класних интереса радничке класе. Зато треба одржавати најјаче узајамне везе са централним инстанцама организоване радничке класе; 7) одмах почети прикупљати материјал за извештај о стању радничке класе и 8) пратити рад Коморе преко *Радничких новина*, које треба узети као орган Коморе, а по одредбама коморског статута.²⁷

Према томе, први задаци који су пред Комору постављени у потпуности су произлазили управо из поменутог схватања њеног класног карактера и њене улоге. А да би се остварила сарадња Радничке коморе и радничких организација, међу прве њене задатке поставило се ступање у везу са свим централним и месним радничким организацијама у целој земљи, како би се дала упутства за вршење њихових дужности у спровођењу Закона о радњама.²⁸ С друге стране, да се не би остало само на декларативној изјави о њеном класном карактеру, а да би иста могла ауторитативно заступати интересе организованих радника, приступило се упису синдикалних савеза у чланство Коморе. Управа Коморе је о овоме расправљала на једној од својих седница²⁹ и донела одлуку да све професионалне организације позове на упис, који је почео половином јануара 1911. године. Међу првима пријавио се Главни раднички савез (16. јануара 1911), а остали синдикални савези су се пријављивали у току фебруара, марта, априла и маја месеца. До 18. маја сви синдикални савези примљени су у чланство Радничке коморе.³⁰

²⁶ На седници Коморе од 16. јануара 1911. Лука Павићевић извештава да је Министар потврдио избор Димитрија Туцовића за стручног секретара Коморе (Записник, 12).

²⁷ Записник, 13—17, друга редовна седница Коморе од 16. јануара 1911.

²⁸ На Седмој редовној седници Коморе (18. маја 1911) Димитрије Туцовић, као њен секретар, предлаже да се приликом одржавања Конгреса Главног радничког савеза одржи и конференција са делегатима, нарочито из унутрашњости. На тој конференцији требало је дати упутство за спровођење Закона о радњама (Записник, 34).

²⁹ Записник, 9. (9. јануара 1911).

³⁰ Главни раднички савез примљен је у чланство Коморе 16. јануара 1911, као и Савез кожарско-прерађивачких радника. 20. јануара 1911. примљени су: Дружина типографских радника и Савез транспортних радника, пошто се на основу поднетих правила установило „да су професионалне, борбене организације“. Петнаестог фебруара 1911. примљени су: Савез грађевинских, берберских, кожарских, абаџијских, опанчарских и молерско-

На тај начин, пошто је извршен упис свих синдикалних савеза и организација Коморе завршена у потпуности, могло се приступити избору сталне Коморе и њених сталних чланова; поготову што и Закон о радњама прецизира: „пошто се нова организација изврши, приступа се избору сталних комора. Овај се избор мора извршити најдаље за две године по ступању овог закона у живот“.³¹

Полазећи од ове законске одредбе, председник Коморе је још у мају 1911. године предложио да се изврши избор сталне Коморе „пошто су све професионалне организације извршиле упис у Комору“.³² Међутим, овога пута предлог није усвојен, па је тек 15. јуна 1911. управа Коморе била овлашћена да изврши потребне припреме за избор нових сталних чланова. Пошто су извршене одговарајуће припреме и изабран Главни бирачки одбор³³, избори су успешно спроведени на дан 10. јула 1911, тако да је већ 14. јула Комора извештена да је извршен избор чланова за сталну Комору, а *Радничке новине* у свом 159. броју, од 22. јула 1911. доносе Закључни записник Главног бирачког одбора за избор сталних чланова Радничке коморе, са резултатима избора у целој земљи. Тако се износи да је у вароши Београду гласало свега 1.154 гласача, а да је за свих 66 кандидата добијено укупно 13.780 гласова. По овом извештају, за сталне чланове Коморе у Београду су изабрани ови кандидати: 1) Благоје Брачинац, браварски радник, са 941 гласом; 2) Алекса Мајданец, кројачки радник, са 836 гласова; 3) Илија Милкић, трговачки помоћник, са 817 гласова; 4) Лука Павићевић, лакирерски радник, са 735 гласова; 5) Павле Павловић, абацијски радник, са 715 гласова; 6) Мијаило Радовановић, келнерски радник, са 611 гласова; 7) Никола Величковић, столарски радник, са 575 гласова; 8) Тодор Живановић, опанчарски радник, са 547 гласова; 9) Милан Милићевић, типограф, са 535 гласова; 10) Војислав Доганчић, столарски радник, са 446 гласова; 11) Јоца Бутковић, млинарски радник, са 410 гласова; 12) Радисав Јанаћковић, са 390 гласова.

Избори по окрузима дали су следеће резултате: окрузи — 1) Крајински, гласало 16 радника. За члана Коморе изабран Јован Ђирић, кројачки радник, са 10 гласова. 2) Пожаревачки, гласало 149. Изабран Јанко Петаковић, рударски радник, са 62 гласа.³⁴ 3) Подрински, гласало 392. Изабран Љуба Грујић, опанчарски радник, са 177 гласова. 4) Крушевачки, гласало 64. Изабран Никола Милојевић, абацијски радник, са 49 гласова. 5) Тимочки, гласало 11. Изабран Антоније Милутиновић, радник, са 9 гласова. 6) Београдски, гласало 54. Изабран Петар Радовановић, опанчарски радник, са 43 гласа. 7) Врањски, гласало

-фарбарских и лакирерских радника. Двадесет трећег маја 1911. примљени су: Савез трговачких помоћника, текстилних и осталих фабричких радника-ца, рударских радника, металских радника и Клуб керамичарских радника; 24. априла 1911. примљен је Савез дрводељских радника, 18. маја примљени су: Савез кожачких и књиговезачких радника. До 18. маја сви синдикални савези постали су чланови Коморе. Све организације су уз пријаву за упис биле обавезне да поднесу извештај о броју својих чланова, пододбора и у којим се местима налазе, као и да положи по 10 динара уписнине. На седници Коморе од 18. маја 1911. Лука Павићевић, као председник, предлаже да се изврши избор сталне коморе пошто су све професионалне организације извршиле упис у Комору (Записник).

³¹ Закон о радњама, Београд 1910, 83, чл. 162.

³² Записник, 34.

³³ Главни бирачки одбор: председник Лука Павићевић, секретар Никола Мирчевић, чланови: Алекса Мајданец, Воја Доганчић, Милан Мирић и Миливоје Белчевић.

³⁴ Јанко Петаковић изабран је у Београду са 636 гласова, али пошто се примио избора за округ пожаревачки, на његово место је у Београду узет први по броју гласова Радисав Јанаћковић.

142. Изабран Ђорђе Каргаревић, млинарски радник, са 48 гласова. 8) Руднички, гласало 27. Изабран Драгомир Дражовић, абацијски радник, са 15 гласова. 9) Ужички, гласало 96. Изабран Драгутин Вилотијевић, абацијски радник, са 38 гласова. 10) Нишки, гласало 139. Изабран Љуба Павићевић, ливац, са 76 гласова. 11) Чачански, гласало 164. Изабран Влада Ђорђевић, абацијски радник, са 77 гласова. 12) Смедеревски, гласало 147. Изабран Димитрије Миловановић, терзијски радник, са 99 гласова. 13) Пиротски, гласало 102. Изабран Милан Матић, терзијски радник, са 69 гласова. 14) Ваљевски, гласало 337. Изабран Илија Илић, опанчарски радник, са 194 гласа. 15) Тимочки, гласало 75. Изабран Милан Константиновић, обућарски радник, са 35 гласова. 16) Крагујевачки, гласало 192. Изабран Срећко Петровић, опанчарски радник, са 101 гласом. 17) Моравски, гласало 216. Изабран Видосав Трпчанин, столарски радник, са 114 гласова.

Овако изабрани, чланови сталне Коморе позвани су на њену прву пленарну седницу, 24. јула 1911. У организационом смислу Комора је на овај начин била у потпуности конституисана.

Да би ефикасно и документовано могла да заступа и брани интересе радничке класе, Радничка комора је, пре свега, морала да располаже поузданом аргументацијом и провереним подацима који су се односили на услове живота и рада радника. Како се на једном месту каже, потреба за једном солидном статистиком и поузданим, провереним подацима из било које области радничког живота била је све важнија за успешну борбу против лоших услова живота радника. Искуство је показало да се од лоше статистике и нетачних података о радницама, радном времену и другом имало више штете него користи, јер су послодавци могли много лакше да бране своје позиције позивајући се на нетачну радничку статистику која је често била тенденциозна и преувеличавала ствари. Зато се Димитрије Туцовић залагао у Комори да ова оперише тачним подацима и прецизном статистиком. А да би се ово постигло, морао се уложити велики напор да се покрене и државни апарат у циљу изградње једне солидне радничке статистике. Како државна статистика није давала готово никакве податке о положају радника, то је Комори стављено у задатак да покрене „државну власт да изврши једну анкету о положају радничке класе у Србији“, а сама да прибави статистичке податке о кретању и животу радника³⁵, као и материјал за извештај о стању радничке класе. Приоритетно место у тим првим пословима Коморе заузимао је рад на изradi правилника и формулара за обезбеђење радника³⁶, као и обезбеђење потребне социјалне литературе, како би Комора могла успешно да прати спровођење Закона о радњама и да предлаже нове измене и допуне истог радећи истовремено на усавршавању законодавства уопште. У вези са свим овим и другим важнијим питањима Комора је морала да изгради своја гледишта „старајући се увек да она одговарају гледишту радничког покрета за заштиту класних интереса радничке класе“³⁷.

³⁵ Предузете су обимне мере да се до једне добре статистике што пре дође. Главни раднички савез је са своје стране учинио први корак да се систематски прикупљају статистички подаци о животу и кретању радника и радничких организација. Статистичке таблице које су слате свима савезима садржавале су поред података о организацији и снази Савеза, и податке о привредном стању и условима у којима раде и живе радници у Србији.

³⁶ Тражено је од Министарства народне привреде да се израде правила за осигурање радника у случају болести, смрти и неспособности за рад (Записник, 17—18, 16. I 1911).

³⁷ Записник, 17.

Сложени друштвени и привредни односи ³⁸ у којима је Закон о радњама требало да ступи на снагу и да се спроводи у живот утицали су, са своје стране, да то питање у борби за извршавање одредаба Закона о радњама добије изванредан значај. У тренутку када је немарност радикалске владе у вршењу претходних припрема за спровођење Закона била очигледна и када „такорећи уочи дана ступања Закона на снагу није спремљен у Министарству скоро ни један претходни по-сао“³⁹, питање једне шире стратегије у борби за спровођење Закона о радњама наметало се само по себи. И не само то; ово је био повод да се поведе рачуна о синхронизованој акцији свих инстанци радничког покрета у том правцу. Полазећи са овог становишта, Комора, Партија и Главни раднички савез предузели су све мере да се изврше обимне и озбиљније припреме, уз пуно ангажовање свих радничких организација, како би се у пуној мери обезбедило спровођење Закона о радњама.

Расправљајући о томе на свом Деветом конгресу, Партија је са своје стране заузела и одређени став: „Ми не смемо, према томе заборавити: да борба за заштитно радничко законодавство и за јавно осигурање радника није завршена, већ је само променила форму. Са решењем Закона о радњама та борба има да изнуди извршење онога што је пролетаријат за заштиту својих интереса једанпут освојио. И што вреди за доношење закона, вреди и за његово извршење: колико буде јак политички утицај социјалне демократије и колико буду снажне и за деланост способне радничке организације, толико ће пролетаријат бити у стању да уради да се мршаве законске одредбе осете у животу пролетерских маса.“⁴⁰ С друге стране, само организована и снажна радничка класа својим енергичним акцијама може створити повољне услове и пружити пуну подршку акцијама Коморе у том смислу. Сама Комора, иако основана сходно Закону о радњама, и мада је била званични државни орган, коме су власти указивале одређену пажњу и потребно поверење, није могла са толико ауторитета и утицаја заступати радничке интересе ако није имала за собом снажну подршку и организовану акцију пролетаријата. Стога су предузимане све мере да сваку већу акцију Коморе прате и одговарајуће акције Партије и Главног радничког савеза. Та веза између поменутих инстанца радничког покрета и акција радника са Радничком комором долазиће до пуног изражаја у целом овом периоду, све до првог светског рата.

³⁸ Услови под којима је требало да се спроводи Закон о радњама били су веома сложени и захтевани су, пре свега, дубоко познавање привредних односа у Србији, степен њене развијености и расположења свих привредних кругова којих се Закон о радњама дотицао. Потреба за једном мудром и опрезном стратегијом, којом би се извукло што више користи за радничку класу, била је тим већа. Познато је било да послодавци у већини нису били задовољни одредбама Закона о радњама, нарочито оним којима су радницима морали да излазе у сусрет. Занатлије су Закон о радњама оглашавале радничким законом који фаворизује „нераднике и лењивце“ насупрот радном занатлијству. Оцене Закона од стране грађанских политичара, које налазимо у разним листовима (*Одјек*, *Штампа*, *Политика*, *Самоуправа*, *Економист* и др.) нису увек биле сагласне нити довољно објективне. Сама влада, као што смо већ видели, није ништа предузела да изврши припреме за његово брже спровођење у живот. У таквој ситуацији, која се касније компликовала изјавом министра Капетановића да ће Закон морати да мења, радничка класа је, наставши се у врло деликатном положају, морала да тражи најбоље и најкорисније форме борбе за осигурање и оно мало позитивних одредаба које јој је закон донео, процењујући опрезно како ће реаговати у свакој прилици.

³⁹ А-ИРПС, ССДП, 136. — У даљем тексту се каже: „За организовани пролетаријат то је опомена да се спрема и што пре прихвата одлучне борбе.“

⁴⁰ *Извештај Главне партијске управе Деветом конгресу ССДП 1911*, Београд 1911, 12.

Припреме за борбу против отпора послодаваца примени одредаба Закона о радњама почеле су благовремено Непосредно по изгласавању Закона о радњама радници и њихове организације обавештавају се „да би знали шта им ваља чинити“ када почне примена Закона.⁴¹ „Да би се примена његова могла изводити, потребно је да ову годину коју имамо на расположењу употребимо на прибирање, обавештавање, организовање и класно просвећивање најширих радних маса, како би велики посао који нам предстоји, пао на широка и снажна плећа једнога солиднога и чврстога радничког покрета. Не треба ни тренутка двоумити: социјално се законодавство, не само може извојевати, него и у примену увести, сачувати и развити једино снажењем једнога солиднога радничког покрета, тј. свестраним јачањем синдиката и Партије радничке.“⁴² У вези са овим није било двоумљења. Једино организована и снажна радничка класа постојаном класном борбом могла је обезбедити успешну примену закона. У супротном, знало се да се закон неће ни моћи ни хтети спроводити у живот, да ће се на сваком кораку изигравати и погоршавати где год се то буде могло. Овако широко постављени задаци одговарали су историјском тренутку од кога се много очекивало. Зато је и потреба укључивања радника у њихове класне организације и широки фронт борбе за спровођење Закона о радњама тада била јако наглашена. Природно, она је морала имати и своје позитивне последице. Не изненађује стога чињеница да је месец јун 1911. године, услед све снажнијег заостравања класних противуречности, био испуњен атмосфером напетог ишчекивања. Послодавци, незадовољни Законом, нестрпљиво су чекали први јул, одлучно решени да се Закона не придржавају. Занатлије и трговци такође.

Дубоко свесна последица које могу настати услед неизвршавања одредаба Закона о радњама, а да би акцијама Коморе дала потребну сатисфакцију и створила погодније опште услове за њено деловање, Главна партијска управа предузима све мере да се пролетаријат преко својих синдикалних већа с овим благовремено упозна и припреми за кауцију. Да би се борба водила по једном заједничком плану, наглашава се потреба пуне ангажованости радничке класе Србије за и најмањи успех у примењивању Закона о радњама. „Ради успеха у борби потребно је да она буде организована и вођена са фактима у руци, да у њој узму учешћа све наше организације...“⁴³ Акција изграђивања заједничке тактике за извођење Закона о радњама замишљена је на ширем плану, и од њеног ефикасног спровођења умногоме је зависила реализација законских одредаба, пре свега заштитних радничких одредаба. На заједничком састанку Главне партијске управе, Главног радничког савеза и Радничке коморе „уз једнодушну сагласност утврђено је гледиште за даљи рад“.⁴⁴ Овај састанак је веома

⁴¹ Борба, 1910, 547.

⁴² Исто.

⁴³ А-ИРПС, ССДП, 136. — „За сваки и најмањи успех у извођењу Закона о радњама радничка класа ће морати чинити велике напоре и водити упорну борбу. Немарност органа државне власти према извођењу баш оних одредаба које зајемчавају радницима извесну меру заштите и осигурања најбоље се огледа у томе, што ни данас, такорећи уочи дана ступања закона на снагу, није спремљен у Министарству скоро ни један претходни посао... Као први услов да наше настојавање за извођење закона буде крунисано успехом, нужно је да нам све наше организације и сви наши другови и пријатељи шаљу од 1. јула редовне извештаје [...]“

⁴⁴ А-ИРПС, ССДП, 134, Циркулар бр. 1. — У Циркулару се каже: „Што се Закона о радњама тиче, Главна партијска управа се нада да ће правилним руковањем наше борбе за заштиту радника успети да као и до сада одговори потребама пролетаријата и интересима социјалне демократије. Ради тога она је већ одржала једну заједничку седницу са управом Глав-

значајан јер је на њему утврђен заједнички став и изграђена заједничка стратегија одбране закона од напада послодаваца. Главном радничком савезу је, са своје стране, препоручено да с овим упозна организоване раднике преко синдикалних већа.⁴⁵ Димитрије Туцовић је у пуној мери схватао потребу заједничке акције свих партијских и синдикалних организација, али је исто тако, познавајући прилике у Србији, показао и пуно разумевање процеса који су из свега произлазили, па је са доста разлога указивао на могућност да на дан 1. јула отпочне велики број радничких штрајкова, „ако радничке организације схвате да су оне дужне Закон о радњама директним путем да изводе“.⁴⁶ Међутим, како се смисао целе ове акције састојао у томе да се радници укључе у једну ширу, организовану и плански вођену борбу за спровођење Закона о радњама у живот, то је требало спречити појединачне и стихијске штрајкове који су се очекивали првих дана ступања на снагу Закона о радњама. Ишло се за тим да се испољи снага и осети утицај целог организованог покрета на предстојеће догађаје, с обзиром да би појединачне акције, тренутно, и у односу на спровођење Закона о радњама донеле само негативне резултате.⁴⁷

Закон о радњама требало је, дакле, тако спроводити да се буржоазији и послодавцима да што мање повода да отворено иступају против Закона у целини, а посебно против одредаба које се тичу радничке класе. Тим пре се акције радничке класе нису смеле испуштати из руку. Само спровођење једне заједничке тактике, вођене свесно и организовано, плански и до ситница разрађене могло је да осигура да се што више одредаба корисних по радничку класу спроведе у живот. Замашна акција захтевала је и озбиљне припреме. Зато се радници упозоравају да буду максимално обазриви и смотрени пре него што започну било какву акцију. „Ради тога се и обраћамо вама, другови, да би вам благовремено скренули пажњу како треба поступати, те да би се у целој земљи по једном плану радило и како би нам се омогућило да, избегавајући неразумне кораке, натерамо одговорне државне факторе на примену заштитних одредаба Закона о радњама.“⁴⁸ Да би се ипак, парирало незадовољству послодаваца препоручује се „да се извођење закона врши с наше стране по једном систему и пуној хармонији свих наших органа“.⁴⁹

Полазећи од осетљивости природе овога питања, и привредних односа у тадашњој Србији, препоручује се као најцелисходније при-

ног радничког савеза и Радничке коморе на којој је уз једнодушну сагласност утврђено гледиште за даљи рад. То је гледиште саопштено Синдикалним Већима преко управе Главног радничког савеза.“ — Туцовић је, на састанку Коморе од 6. јуна 1911, говорећи о потреби израде једног споразумног плана рада за извођење закона наглашавао „да би Главни раднички савез требало да предочи радницима све опасности које би за радничке организације и за опстанак самога закона могле наступити, ако би радници штрајковима отпочели извођење закона.“ (Записник, 37).

⁴⁵ У Циркулару бр. 1 који је Главна партијска управа упутила месним организацијама Партије, да би чланство упознала са резултатима рада на Закону о радњама, каже се: „То је гледиште саопштено Синдикалним Већима преко управе Главног Радничког Савеза.“ (А-ИРПС, ССДП, 134).

⁴⁶ Записник, 37. (6. VI 1911).

⁴⁷ Свакако да се на овај начин није желело да ублажи борбено расположење радника које се у то време све више испољавало, већ, напротив, желело се да се такво расположење унесе у организоване акције које су предузимане на ширем плану борбе за спровођење одредаба Закона о радњама, не искључујући, ако то прилике буду захтевале, и веће штрајкашке акције.

⁴⁸ А-ИРПС, ССДП, 138. — Распис синдикалним већима. Овај распис издао је Главни раднички савез после поменутог заједничког састанка.

⁴⁹ Записник, 38, А-ИРПС, ССДП, 138.

мењивање Закона о радњама „по једној постепености“.⁵⁰ А онда нападати тамо где се најлакше могу постићи резултати. „У извођењу закона мора се ићи од привредних области и радничких категорија где је отпор послодаваца најлакше сломити, ка оним привредним гранама и местима где је очекивати несудииво већи отпор.“⁵¹

Пошто су добро процењени привредни односи и снага радничких организација у Србији, препоручује се да акције за извршавање Закона о радњама треба почети од великих предузећа и великих вароши у којима постоје јаке синдикалне организације. С друге стране, пошто се на састанку Коморе детаљно о томе расправљало, закључује се да притисак у циљу примене Закона о радњама треба у почетку усредсредити „на оне заштитне одредбе које су колико од највећег значаја за интересе радничке класе, толико и најизводљивије“.⁵² Тако

БОРБА ПРОТИВ ПОКУШАЈА БУРЖОАЗИЈЕ ДА МЕЊА ЗАКОН О РАДЊАМА

У веома кратком временском интервалу до балканских, и за време првог светског рата Комора је имала да се бави низом веома интересантних и по интересе радничке класе важним питањима. Међутим, улога и класни карактер Коморе доћи ће до пуног изражаја у борби против намеравање измене Закона о радњама, као и за његово доследно спровођење у живот. Како је питање измене Закона о радњама имало шири значај и непосредно задирало у опште интересе пролетаријата, то ћемо истом поклонити нешто више пажње.

Закон о радњама није наишао на благонаклон пријем. Својим либералним карактером у целини, и заштитним радничким одредбама појединачно, он је изазвао незадовољство послодаваца, занатлија и трговаца. Шест месеци пре него што је Закон и ступио на снагу, Индустријска, Занатлијска и Трговачка комора, уместо да раде на томе да се приступи потребним припремама за спровођење Закона у живот, предлажу министру народне привреде да се Закон о радњама у неким својим одредбама мења. Када се, пак, он почео примењивати приступило се најразноврснијем изигравању оних одредаба које су имале за циљ заштиту радника од претеране експлоатације.⁵³

⁵⁰ Записник, 38; А-ИРПС, ССДП, 138.

⁵¹ Исто.

⁵² Записник, 38.

би се, како је цео програм ове замашне акције предвиђао, освајала тачка по тачка Закона, с тим што би се сва пажња концентрисала првенствено на заштиту радног времена, као и на заштиту дечјег и женског рада. С обзиром да је на овај начин извршена потребна мобилизација пролетаријата Србије, 1. јул се очекивао у доста борбеном расположењу.

⁵³ *Штампа* је у свом 24. броју од 24. јануара 1911. на трећој страни донела notiцу где обавештава да су поменуте три коморе поднеле Министарству народне привреде „заједничку представку, којом траже измену неколиких одредаба у закону о радњама, пошто су се показале неподесне и непотпуне“. У исто време, говори се о томе да су „многе новине које заводи закон о радњама стваране на пречац, без довољно студија“, и да постоји опасност да се покажу „као непромишљене довољно и пре времена донесене“. *Политика* (од 24. јануара 1911) своје мишљење о потреби измене Закона о радњама поткрепљује ставовима поменутих комора: „У осталом, за такву прогнозу даје повода и факт, што су три Коморе [...] већ решавале заједнички о потребним изменама Закона о радњама, и ако тај закон још није, такорећи ни ступио на снагу.“ *Радничке новине* (7. II 1911) у вези с тим, окривљују поменуте коморе да без икаквог договора са

Ова заједничка акција послодавачких комора и буржоазије у целини довела је до тога да се Радничка комора нашла усамљена у акцији спровођења припрема за спровођење закона у живот, али и у чврстом уверењу да све упорније на овоме треба insistирати. С друге стране, то је био и први сигнал радничкој класи на узбуну и организовано праћење догађаја везаних за спровођење Закона о радњама.⁵⁴ Томе треба додати и благонаклоно гледање министра народне привреде на питање измене Закона па чак, у извесном смислу, и његову иницијативу у даљем покретању истог питања. Међутим, у овој ствари и сама буржоазија није била јединствена. Поларизација крајње реакционарних и радикалних снага буржоаског друштва у Србији била је очигледна, па је са своје стране и она утицала на крајњи резултат акције за, односно против измене Закона о радњама.

Министар народне привреде је већ почетком јула месеца 1911. године, реферисујући Министарском савету о ситуацији у вези са спровођења Закона о радњама изнео „да је добио велики број представки, из којих се види, да треба Закон о радњама мењати“. Са своје стране, грађанска штампа је подржавала оваква мишљења и чак их избацивала у први план, износећи своју аргументацију. У броју 189, *Штампа* поткрепљује „оправданост“ предвиђених измена износећи да је на нови Закон о радњама министру народне привреде стигло многа замерки и да „иако је Закон тек овога месеца ступио у живот, одмах се видело да овакав закон није добар. Према њему уопште влада подељено нерасположење“.⁵⁵

На основу свега тога Савет је прихватио мишљење да на идућој скупштинској сесији треба „Закон у неколико изменити“. Тако је акција за измену закона покренута са најмеродавнијег места, па је и изазвала најшире интересовање свих друштвених снага. Оно ће бити предмет шире дискусије све до почетка балканских ратова. Грађански листови су, са своје стране, са интересовањем пратили све оно што се односи на измену Закона о радњама. Дописници листова често су интервјуисали министра, интересујући се отишло у припремама измена Закона. *Штампа* је била најагилнија. Из њених написа сазнајемо: „На питање — хоће ли мењати закон о радњама, г. Капетановић је одговорио, да ће то бити ове јесени и да ће се ових дана почети рад на тим изменама. Секретари министарства радиће на том послу.“⁵⁶ Између осталог, да наведемо и ово: „До краја овога месеца министар народне привреде образоваће комисију, која ће према предстваркама комора спремити законски предлог о изменама у Закону о радњама.“⁵⁷ Како је време пролазило тако је и посао око измене Закона одмицао, па су и чланци били пунији одређених података. У свом броју од 26. новембра 1911, *Штампа* пише: „Министарски Савет овластио је Министра привреде да још у овом скупштинском сазиву

Радничком комором покрећу тако важно питање, изражавајући сумњу у њихове поштене намере:“ [...] онда нас то мора у највећој мери учинити предострожним да се иза спремних измена не крије један напад на интересе радника“. „Али, за сада, треба забележити да се индустријска, трговачка и занатска комора почињу бринути за измену закона, докле се Радничка комора обраћа Министарству са захтевом да се што пре приступи свим потребним припремама за увођење закона у живот.“

⁵⁴ РН 7. II 1911. — „Истицање потребе за измене Закона пре него што је он и изведен, јесте знак: да се експлоататорске класе, преко својих комора, почињу прикупљати и припремати за солидарну акцију против извођења закона за који је пролетаријат поднео тако драгоцене жртве.“ На крају се прети оштром акцијом против оваког става и држања њиховог.

⁵⁵ *Штампа* 10. VII 1911.

⁵⁶ Исто, 14. VII 1911.

⁵⁷ Исто, 24. VII 1911.

поднесе предлог о изменама у закону о радњама. Ту своју одлуку Министарски Савет ограничио је тиме, што је тражио да се засад поднесе предлог само о важнијим изменама у томе закону, које су се показале непрактичне. Министар народне привреде образоваће данас или сутра једну комисију за израду тих измена. У комисију ће ући и секретари комора.“ Већ 12. децембра 1911. године *Штампа* обавештава да ће измене „за сада бити само у онолико предложене, колико је најнужније. Идуће године закон ће се из основа мењати.

Како се све ово одиграва у време непосредно пред парламентарне изборе (април 1912), када се страначке страсти појачавају, радикалној влади се од стране опозиционих грађанских политичара и листова пребацивало да неизвршавањем и изменом Закона о радњама жели да постигне извештан политички капитал, придобијајући гласове ситне буржоазије, коју је Закон о радњама најтеже и погодио. Тако народни посланик Михајло Ђорђевић, говорећи о буџету, истиче да је са доношењем Закона о радњама и увођењем комора ставка у буџету повећана и да „тангира знатно државну благајну“. Међутим, насупрот овоме — каже он — закон не живи. „Ви нисте хтели да тај закон уведете у живот нарочито данас пред изборе, јер налазите да се дело, које сте сами створили, може окренути против вас. Ви сте допустили да се донесе један закон који је сада ни жив ни мртв.“⁵⁸ Упозоравајући владу на опасност да због својих политичких интереса може да потпадне под утицај неке струје *Одјек* пише: „Исто тако ваљало би да Министар буде слободан од утицаја какве струје, којој је тежња, да овај закон представи као непогодан само ради тога, да би се постигао какав чисто политички циљ, па макар било отуда огромне штете по оне чињенице чије је односе правилно и добро регулисао закон о радњама.“⁵⁹ Са више страна на Министарство се апелује да много не пожурје са изменама Закона, већ да усредреди сву пажњу на његово правилно примењивање, с обзиром да је поштовање и спровођење Закона „уставна дужност уредних грађана, а прибављање тог поштовања права, уставна дужност владе“.⁶⁰ Ради боље илустрације навешћемо и неколико цитата из тадашње штампе и говора неких посланика у Скупштини. *Одјек* је писао о томе: „Закон о радњама нема ни једне одредбе у себи која би такву велику хитност за измену захтевала. За сада ваља добро и паметно изводити тај закон [...] Министарство народне привреде има уосталом много хитнијих предмета на решавању па не показује баш толику журбу, већ сербез посматра да ствари иду како иду.“⁶¹ Говорећи о истом питању у Скупштини, Јаша Продановић је истицао: „Ма како рђав био закон, ипак се мора вршити, јер ни једна влада, [...] нема права да гази законе. Закон се може мењати, допуњавати и укидати оним истим путем којим је и постао, али док се то не изврши, он мора бити светиња за свакога, почев од најобичнијег грађанина па до краља Србије.“⁶² Са своје стране, Јован Скерлић је у Скупштини опомињао владу на опасности које могу због таквог њеног става настати: „[...] ово што се данас врши са законом о радњама није просто титрање и гажење једног закона, него уништавање једног закона који је Народна скупштина готово једногласно примила [...] то је саботажа једног позитивног закона“. „Ви тим радом доказујете да социјалне реформе у овој земљи нису могуће. И дајете за право крајњим елементима који мисле да парламен-

⁵⁸ *Стенографске белешке* (Народна скупштина) XVII редовна седница од 15. новембра 1911, Београд 1912, 13.

⁵⁹ *Одјек* 19. VII 1911.

⁶⁰ *Одјек* 16. V 1912.

⁶¹ *Одјек* 22. VIII 1911.

⁶² *Одјек* 9. VI 1912.

таризам и миран пут не воде ничему, него да у социјалној борби треба употребити енергична средства.⁶³

Владајућа буржоаска партија се, ипак, због својих ускокласних интереса, врло брзо одрекла примењивања Закона који је сама донела, и ставила радничку класу у крајње неповољан положај и довела је чак у опасност да изгуби и оно мало социјално-заштитних одредаба које јој је Закон о радњама пружао.⁶⁴

У оваквим условима, када се одбрана Закона и заштитних радничких одредаба наметала као императив, Радничка комора је развила своју пуну активност; поготову што је суштина намераване измене била у томе да се погоршају пре свега заштитне радничке одредбе. На пример, предвиђено је повећање радног времена, употреба деце за ноћни рад, забрана странцима и ученицима да штрајкују, укидање самоуправе у земаљским благајнама, ослобађање послодаваца материјалне одговорности за несрећне случајеве радника, укидање недељног одмора итд.⁶⁵ Како су у питању биле одредбе од животног интереса по радничку класу, први задатак Коморе био је — по сваку цену спречити његову измену. Чим је обавештена да ће се вршити измене у Закону о радњама, о чему је и сама требало да дâ своје мишљење⁶⁶,

⁶³ *Сабрана дела Јована Скерлића*, фељтони, скице и говори, Београд 1964, 315, 327.

⁶⁴ Анализирајући став радикалске владе према Закону о радњама Тимитрије Туцовић, проникнувши дубоко у друштвене односе и партијске интересе владајуће партије, констатује: „Да би гласовима многобројне ситне буржоазије обезбедила већину и да би што јаче везала за себе капиталисте, влада гази закон, предњачи у безвлашћу, лишава потлачене масе законске заштите“. Настављајући даље Туцовић каже: „У овом обрту назад се испољава реакционарна готовост наше буржоазије. А уколико је диктован моменталним интересима владајуће партије на наступајућим изборима, овај реакционарни обрт потврђује само колико је политика наше буржоазије без програма, без одређеног правца, кратковида и скучена.“ (Димитрије Туцовић, *Пред живим борбама, Борба*, Београд, књ. IV, бр. 17 и 18, 170, 206).

⁶⁵ Записник, 157—159. и 161—164. — Јаша Продановић је говорећи у Скупштини поводом измена Закона о радњама такође истакао да оне значе погоршавање баш оних одредаба које се односе на раднике: „Оно што је овде у Скупштини третирано, то су поглавито одредбе о радничком заштитном законодавству. То је оно што траже господа из социјалистичке партије да се поштује, то је оно на што вичу као на претерано, као на предухитрено, господа са деснице.“ „Међутим, господа, опажа се тенденција, да се баш оно, што карактерише напредност овога закона, што се јавља као неопходна потреба овога друштва, да се то скрати, ако не чак укине, да се закон баци уназад, те да се демантују радикали обе групе.“ (Одјек 9. VI 1912).

Обавештавајући јавност о изменама у Закону о радњама *Штампа* (12. XII 1911), пише: „Како сазнајемо сад ће се изменити само ове одредбе: о праву рада, о раду и односу послодаваца и радника, о отварању радњи, обезбеђењу радника и функцијама привредних инспектора.“

⁶⁶ Начелник Министарства народне привреде обавестио је Туцовића као секретара Коморе, да ће се тражити мишљење Радничке коморе о томе шта би требало мењати у Закону о радњама. На истој седници Коморе (14. августа 1911), Туцовић „налази да ће сад Комора имати врло много посла око спремања материјала за свој одговор и да због тога неће моћи извршити намеравано путовање по Србији, изузимајући краћих путовања“. (Записник, 53) — Туцовић је у то време намеравао да путује по унутрашњости Србије ради контроле вршења Закона о радњама. Због непредвиђених догађаја он је то путовање одложио за касније. Званично је Комора о овоме обавештена 16. јула 1911. У Циркулару бр. 4 који је издала Српска социјалдемократска партија, датираним са 16. јулом, каже се: „Данас је Радничка комора добила званичан извештај из Министарства Народне Привреде да се влада решила да поднесе измене Закона о радњама још првом скупштинском сазиву.“

Комора, запостављајући привремено неке споредније послове, посвећује пуну пажњу поменутом питању. На првој пленарној седници Комори су одређене и посебне дужности. Оне су претпостављале узимање најгунијег учешћа Коморе у изменама и допунама Закона, одбрани заштитних одредаба и припремању што јачег и комплетнијег материјала за прву скупштинску сесију.⁶⁷ О намери владе да поднесе Скупштини предлог о измени Закона Комора је обавестила руководство Партије, да и оно, са своје стране, предузме потребне мере. Партија у оваквој ситуацији није могла остати по страни. И тако, док је Комора са своје стране чинила све да директним акцијама утиче на министра народне привреде у смислу заштите Закона од предвиђених измена, Партија се максимално залаже да се широке народне масе што детаљније упознају са питањима радничког законодавства и њихове заштите.⁶⁸ У том смислу она у једном циркулару упућује на најширу агитацију: „Дужност је, међутим, свих наших организација да развијамо најширу и најинтензивнију агитацију за обавештење најширих маса [...]“ После тога, организације су у том смислу развиле живу активност око Закона о радњама и дужности својих чланова у вези са тим. У то време социјалистичке организације у Београду (Сава, Врачар, Дунав и друге) интензивно одржавају зборове и конференције на којима је говорено првенствено о Закону о радњама, његовом значају за раднике и за њихов социјални положај уопште.⁶⁹

Како је питање било изузетно важно, Комора је за непун месец дана припремила тражени одговор. На седници од 13. августа 1911. године решено је: 1) да се министру скрене пажња да Комора тражи да се безусловно Закон у својим прописима примењује; 2) да није потребно у Закону чинити измене док се год његовом применом не осете недостаци; 3) да се у заштитним одредбама и одредбама о осигурању не приступа измени. „Ако би Министарство измени закона приступило, да Комора тражи да јој се те измене саопште.“⁷⁰

⁶⁷ Записник, 57. — Како је Министар наговештавао да у првој наредној скупштинској сесији поднесе предлог о изменама и допунама Закона о радњама, то је задатак Коморе био да спреми што потпунији и аргументованији материјал како би на најбољи начин социјалистички посланици у Скупштини могли да бране закон од измена.

⁶⁸ А-ИРПС, ССДП, 141, Циркулар бр. 4 „Нашим повереницима и организацијама“. — Главна партијска управа и Главни раднички савез шаљу Циркулар у коме се широке пролетерске масе позивају на организовано праћење и упознавање са судбином Закона о радњама, те да се припреме за наступајуће догађаје који могу настати ако влада и даље настави са политиком гажења и упропашћавања Закона о радњама. „Наша Партија, другови, биће дорасла, ослањајући се на снагу организације и своју тактику, да борбом за спровођење закона и одбраном од спреманих напада на закон, руководи исто тако успешно као што је руководила осмогодишњом борбом за радничку заштиту. Главна партијска управа се нада да ће организације и другови схвати најозбиљније потребу осивања Општег борбеног фонда Партије и да ће се свим својим социјалистичким пожртвовањем заузети да се крупне борбе којима идемо на сусрет обезбеде што боље и са те стране.“

⁶⁹ РН 5. и 6. VII 1911.

⁷⁰ Записник, 71. — Док су све остале коморе биле сагласне са изменама Закона о радњама и чак дале и конкретне предлоге шта треба мењати, Радничка комора је била категорички против сваке измене. — Ово мишљење је достављено министру народне привреде. Став Коморе о томе да се Закон о радњама не треба мењати био је категоричан и јасан. — Одговарајући на интерпелацију Трише Кацлеровића, министар народне привреде је рекао: „Ја имам још ово да нагостим: да ће се неке измене морати у Закону о радњама учинити, и министарство привреде обратило се свима коморама да о томе чује њихово мишљење. И Трговачка комора

У међувремену, у Министарству се убрзано радило. Док на једној страни врши широке консултације са свим заинтересованим фактори-ма⁷¹, тражећи од свих мишљење шта треба мењати у Закону о радњама, на другој Министарство формира комисију која ће радити на припреми пројекта за његову измену. Па ипак, са изменама није ишло ни брзо ни лако. У Министарству су добро знали на какав је отпор наишла идеја о измени Закона о радњама, тако да је све читено да оне буду по вољи свим незадовољним елементима. Ни један иоле значајан политички фактор који би могао бити од користи у предизборној кампањи није мимоиђен у тражењу помоћи за измену Закона. Како се могло и очекивати, појавио се и дуго припремани пројекат измена и допуна Закона о радњама.⁷² С обзиром на начин како је рађен, и са израженим претензијама да удовољи интересима капитала, овај пројекат је представљао крајње реакционаран документ, који је имао за циљ да радничку класу врати у време пре доношења Закона о радњама и остави је без основне заштите.

Како је било очигледно да предвиђене измене јако погоршавају одредбе Закона на штету радничке класе⁷³, то је Комора морала, по истом, да заузме свој став и предузме одговарајуће мере да се оне не усвоје. Као представник класних интереса радника дужност Коморе је „да обавести владу и Министарство о жељама радничке класе према овим изменама“. Да би овај посао обавила довољно ауторитативно и са потребним аргументима, Комора је морала да изврши детаљне припреме. Зато је решено: 1) да се сазове пленарна седница Радничке коморе; 2) да за то време Извршни одбор спреми мишљење које би се могло поднети Министарству као мишљење Коморе; 3) да се предложи Министарству састав једне комисије која би била састављена од свих комора и 4) да се замоли комесар ове Коморе др Сретен Кужељ да ову жељу Коморе саопшти начелнику и министру.⁷⁴

На пленарној седници Коморе која је тим поводом одржана⁷⁵, главни предмет разговора биле су припремљене измене Закона о радњама и све оно што је из тога произлазило. Како су оне дубоко за-

и Занатлијска и Индустијска одговориле су и дале напомене шта би требало мењати, у данашњем Закону о радњама. Само Радничка комора је одговорила да не треба ништа да се мења у овом закону, да је све потаман и добро.“ (Стенографске белешке са IX редовне седнице Скупштине од 17. новембра 1911, Београд 1912, 11; Записник, 98).

⁷¹ *Штампа* 24. IX 1911. — „Министру су већ стигла мишљења свих комора, али Министар налази да треба да чује и мишљење оних државних власти, које су имале да примењују тај закон, и зато ће кроз дан два и од њих тражити мишљења.“

⁷² На седници Извршног одбора Радничке коморе од 22. августа 1912. секретар је саопштио да је добио „измене и допуне Закона о радњама од начелника министарства народне привреде“, који је тражио да му се мишљење коморе достави најдаље до 30. августа.

⁷³ На седници од 22. августа 1912. секретар Коморе Филип Филиповић даје опширно обавештење о овим изменама. Говорећи о погоршањима које пројекат измена и допуна садржи, он истиче као најкарактеристичније: повећање радног времена, употребе деце за ноћни рад, отежавање вођења штрајкова, право министарства и полицијских власти да продужавају радно време, укидањем недељног одмора и др. Учествујући у дискусији Димитрије Туцовић сматра „да смо досадањим законом били до сада колико толико задовољни, али овим изменама радничка класа је уствари остављена без закона“. — Говорећи о изменама Закона о радњама Павле Павловић је констатовао: „Измене Закона о радњама су такве да о њима говорити, мора се одмах додати да су оне толико реакционарне, да ће се због тих измена довести силна и огорчена борба“. „Радничка класа не жели сукоба и нереда, али ако се не одустане од оваквих измена, може бити тешких и рђавих последица.“ (Записник, 161. и 164).

⁷⁴ Записник, 159.

⁷⁵ Одржана је 29. августа 1912.

дирале у интересе радничке класе, покрећући најосетљивија питања односа рада и капитала и радничке заштите, то се дискусија знатно проширила и добила карактер шире дебате о социјалној политици радикалне владе. Јер, правилно спровођење социјалне политике и социјалног законодавства значило би не само побољшање материјалног положаја радничке класе, као основне произвођачке снаге друштва, већ и интерес „народног богатства и привреде“ у целини. Полазећи од оваквог става и потребе заштите интереса радника, Комора је усвојила резолуцију преко које је изразила своје огорчење и протест против социјалне политике тадашње владе.

„Пошто је саслушала реферат и дебату о намераваним изменама у Закону о радњама, Пленарна седница Радничке коморе, пре свега утврђује: а) да пројектоване измене представљају уствари напад искључиво на оне одредбе Закона о радњама које су ишле у прилог заштите и осигурања радничке класе; б) да пројектоване измене не мењају, већ уствари уништавају у Закону о радњама предвиђену заштиту и осигурање радника у Србији, пошто се њима продужује радни дан од 10 на 11 и 12, односно 13 и 14 сати дневно, уништава недељни одмор, допушта, експлоатација деце од 12 и испод 12 година, по 10 односно 12 сати дневно, укидају одредбе о заштити жена и ноћном раду, ограничава право коалиције и штрајкови гурају у чело сти жандарма, уништава материјална одговорност предузетника за погибије и повреде радника у њиховим предузећима; осигурање одлаже за дуги низ година а управа осигурања предаје у руке буржоазије.

Овим изменама, као и осталим које нисмо пробројали, влада чупа срце из Закона о радњама и целу законску реформу, намењену модерном регулисању социјалних и привредних односа у нас, претвара у један реакционаран, антисоцијалан и антирадикални закон, веома опасан не само по животне интересе радничке класе, већ и по привредну, националну и културну будућност народа. Због тога Радничка комора изјављује:

а) Да је с обзиром на интересе радничке класе и савремене социјалне и привредне потребе земље, потребно да влада место спремања ових измена ради на извршењу садашњих заштитних законских одредаба Закона о радњама као минимума законске заштите и осигурања које држава радничкој класи дугује; б) да пројектоване измене којима се радници овог минимума лишавају, стоје у најоштријој противуречности са оним што је данас за радничку класу нужно и могуће учинити и да оне, због тога, са радничке стране могу рачунаги једино на изјаве незадовољство и најоштрији отпор. Готова да учини све за заштиту и осигурање радника Плен. [арна] седница Радничке коморе овлашћује Извршни одбор да са овом одлуком поднесе влади образложено мишљење о пројектованим изменама.“⁷⁶

Као представник класних интереса радника, Радничка комора је и овога пута остала доследна својим позицијама, изражавајући уједно мишљење целог пролетаријата Србије и његову жељу да у овој борби истраје до краја. У *Радничким новинама* појавило се тих дана неколико написа у којима се пружа подршка њеном одлучном ставу, и са израженим одушевљењем прихвата и подржава потреба одлучног супротстављања сваком мењању на горе Закона о радњама.⁷⁷ Пролетерске масе, годинама неизмерно експлоатисане дугим радним временом и ниским надницама, биле су већ ушле у фазу када њихово бор-

⁷⁶ Записник, 173—174. — Седница је једногласно примила резолуцију.

⁷⁷ РН 30. VIII 1912. — У чланку под насловом *Парламент рада позива на борбу без поштеде*, седници Радничке коморе се приписује револуционарни карактер, као „израз страховитог врења које је завладало целом радничком класом“. У броју 204, у чланку *Порука српског пролетаријата влади Србије* каже се: „На трећој пленарној седници Радничке коморе уз громогласно одобравање чланова Коморе и дупке пуне обе галерије, држао је секретар Главног радничког савеза, друг Павле Павловић величанствени говор [...]“

бено расположење лако прерасте у одлучну акцију. Атмосферу коју су изигравање и најављене измене Закона стварале у једном релативно кратком временском интервалу најбоље карактерише текст који је поводом тога написан у *Радничким новинама*. Настављајући мисао којом се Комори и покрету у целини ставља у задатак да по сваку цену спречи измену у Закону о радњама, оне пишу: „Ми ћемо сви, пре помрети под фабричким капијама, бојкотоваћемо све радионице, штрајковаћемо без престанка, него што ћемо допустити да ове измене постану законом.“⁷⁸

У тренутку када је класни сукоб око измене Закона о радњама попримио све изразитије форме и претио да огорчење пролетаријата претвори у шири револуционарни покрет, у циљу заштите већ извојеваног права, почели су балкански ратови.⁷⁹ Тако је питање измене Закона о радњама привремено одложено, да би се у вртлогу крвавих ратова и тешкоћа које су они нанели, како привреди земље у целини тако и радничкој класи посебно, на њих потпуно заборавило. Но ако и није могла да се оствари идеја о измени Закона о радњама, она је имала одређени ефекат у његовом компромитовању у јавности где је створен утисак да закон није добар, да не одговара привредним потребама друштва, те да се због тога може изигравати.

БОРБА ЗА ПРИМЕНУ ЗАКОНА О РАДЊАМА

У склопу нашег разматрања борба Радничке коморе за примену Закона о радњама има посебан значај; поготову стога што се води под веома сложеним околностима и у условима када су готово све друштвене снаге, сем радничке класе и њених организација, биле прво против доношења једног либералног Закона о радњама који је у неким својим одредбама штитио интересе радника, а са његовим изгласавањем и ступањем на снагу, и против његове примене у живот. На другој страни налазила се радничка класа и пролетаријат Србије, чврсто решени да, под вођством своје Партије, бране Закон о радњама. У таквом односу снага ступио је Закон у живот и отпочела је дуготрајна и упорна борба за очување и примену Закона о радњама. Да бисмо што потпуније разумели догађаје који су се у тој борби одигравали, покушаћемо да укажемо на све важније чиниоце који су играли одлучујућу улогу у томе процесу.

Став владе према Закону о радњама

Већ од првих дана ступања на снагу, Закон о радњама се није спроводио у живот како треба. Влада, чији је негативан став према Закону био од раније познат, није се ни после 1. јула трудила да то своје мишљење прикрива. Уместо да ауторитетом државне власти посредује између послодаваца и радника, и тиме обезбеди спровођење

⁷⁸ РН 31. VIII 1912.

⁷⁹ Са почетком балканских ратова најбоља радничка снага је регрутована и одведена на фронт, те су радничке организације остале без потребног кадра. Влада, притиснута проблемима ратовања и привредне стагнације, још мање је водила рачуна о спровођењу Закона о радњама, што су послодавци искористили да још више, и све чешће, изигравају Закон о радњама, не придржавајући се готово ни једне његове одредбе које су се односиле на заштиту радника. Ради куриозитета навешћемо и то да је крајем августа умро и министар народне привреде Капетановић, који је био највећи протагониста измене Закона о радњама.

Закон о радњама, влада је већ у првој прилици, када је „јасним законским прописима позвана да у интересу радника засече у неки приватни интерес капиталиста“⁸⁰, показала своју спремност и „предузимала све мере предострожности не да закон у његовим заштитним радничким прописима ступи у снагу, већ да се преко 1. јула пређе нечујно и неосетно.“⁸¹ На интервјуе новинара радикалска влада је давала изјаве против Закона о радњама.⁸² Отворено је изјављивала да Закон не ваља; министар народне привреде, Капетановић, изјављивао је да је Закон сувише напредан, „да је одвећ црвен“ и да је радничкој класи дао велике уступке. А владин орган *Самоуправа* назвао је Закон о радњама „недоношћетом“.⁸³ Још од првих дана дато је на знање „да за њу овај закон није воља народа“, и ако је та иста воља „исказана усвајањем Закона о радњама у Скупштини [...]“⁸⁴

Као представник буржоаске класе влада не жели од ње да се дистанцира. „Влада тежи да одговори захтевима експлоататора и да умири њихово узбуђење обилажењем, изигравањем, обеснаживањем или грубим гажењем свих социјално-политичких одредаба које не би

⁸⁰ Ово се односи на расписе о радном времену и отварању и затварању радњи, о чему ћемо касније говорити.

⁸¹ Д. Туцовић, *Пред живим борбама, Борба*, Београд, књ. IV, 1. IX 1911, 165. — Туцовић у даљем тексту каже: „Судбина социјално политичког дела Закона о радњама, је свесно дело владе. Она је та која му је прва објавила рат, која се ставила на чело агитације против њега, која га је управо, са своје стране почела жива сахрањивати, спремајући се, сада, да то своје безаконје спроведе кроз Народну Скупштину и бар за будуће легализује.“ (стр. 167) — Јован Скерлић, говорећи у Скупштини 1. јуна 1912. поводом интерпелације социјалистичких посланика у погледу измене Закона о радњама констатује да је Закон имао злу срећу „да га на извршење узме данашња влада која се одмах показала непријатељски расположена према њему, влада у којој се мислило и мисли, не на извршење но на упропашћавање његово“. (Ј. Скерлић, *Сабрана дела*, фељтони, 317).

⁸² Ј. Скерлић, *Сабрана дела*, фељтони, 168.

⁸³ Поводом овога, Скерлић је у Народној скупштини рекао: „Тај чланак не носи ничији попис, и како је ‚Самоуправа‘ званични орган Радикалске странке, она извршава и мишљење данашње владе. У том чланку Закон о радњама назван је недоношћетом [...] А кад је, господе, овај закон недоношче, кад он тако неизлечиво не ваља, онда најпростија логика захтева да том недоношћету заврнете врат. Један је закон, добар или рђав. Ако је добар он се примењује, а ако је рђав, он се укида или мења. Ви међутим, нећете ни једно ни друго.“ (Ј. Скерлић, *Сабрана дела*, фељтони, 323).

⁸⁴ Ј. Скерлић, *Сабрана дела*, фељтони, 167. — Осврћући се на изјаве министра Капетановића и његов негативан став према Закону о радњама, Скерлић каже: „Кад један министар пред собом има један позитиван закон, који је донет редовним путем, и добио пуну законску силу и важност, он тај закон има или да врши или да га мења [...] Само код нас може бити да један министар омаловажава један постојећи државни закон [...] Тај закон почео се одмах примењивати са много зле воље, са очигледном намером и смишљеним планом да се створи забуна, и тако да се одмах компромитује једно од највећих дела [...] за последњих девет година. Закон је тако извитоперан, примењиван невесто и сакато да се створи опште незадовољство, и да се на делу покаже његова неизводљивост.“ (стр. 318) — „Ви не можете тражити да ико поштује законе, да се ико покорава њима, кад ви, влада, нећете да законе поштујете и примењујете. И ја са жалашћу констатујем да највећа гажења Закона о радњама долазе баш од стране државе [...]“ (стр. 326) — *Одјек* у свом броју 125 од 9. јуна 1912. преноси говор народног посланика Јаше Продановића у Народној скупштини поводом дебате о изменама Закона о радњама. Истичући да влада свесно крши Закон, он каже: „Ма како био рђав закон, ипак се мора вршити, јер ни једна влада, ма која она била, и ма какву скупштинску већину имала, нема право да гази законе [...]“

биле у вољи предузетника.⁸⁵ Овакво држање владе, иако у извесној мери изазвано притиском буржоазије⁸⁶, поговарало је стварању такве атмосфере у којој су послодавци, трговци и занатлије били у својим захтевима све бучнији, а у непоштовању законских одредаба све осонији.⁸⁷ Тако је са 1. јулом створена једна неувобичајена ситуација. Закон о радњама је ступио на снагу. Влада га је нерадо примила и наговештавала је његову измену. Послодавци, трговци и занатлије кршили су његове најпозитивније одредбе, а институције које би осигурале његово спровођење нису на време биле оформљене (привредна инспекција, суд добрих људи).

У оваквим условима питање неизвршавања, тј. изигравања Закона о радњама није ни једног тренутка престајало да изазива живо интересовање радничке класе; поготову што су се на тај начин стављале ван снаге најнапредније одредбе Закона које су се тичале радничке заштите. Закон је изиграван на ширем плану. Међутим, главни напад усредсређен је на одредбе у погледу заштите радника: одредбе о радном времену (у погледу његове дужине) о заштити дечјег и женског рада, одредбе о ноћном раду, недељном одмору, хигијени радионица и обезбеђењу радника у несрећним случајевима, осигурању у болести, о Суду добрих људи, привредној инспекцији и другом.⁸⁸ Без ових одредаба Закон би изгубио сваки смисао, а радничка класа би се вратила у положај пре доношења Закона о радњама.

Покрет радника за извршење Закона

У оваквој ситуацији, када су се већ од првог дана кршиле одредбе Закона о радњама, а првенствено оне о радном времену, међу радницима се осетило велико узбуђење које ће прерасти у широки покрет

⁸⁵ Д. Туцовић, *Окретање назад, Борба*, Београд, књ. 4, 1. VIII 1911, број 15, 82. — Пишући даље о овоме питању, Туцовић каже: „Данашња влада не врши закон који би донео потиштеној друштвеној класи извесну меру заштите и осигурања, већ узима на себе законодавну власт и мења га и подешава према жељама и потребама оних против којих се та заштита и предвиђа.“ (Исто, 83).

⁸⁶ Туцовић у једном свом чланку, правећи анализу догађаја који су настали ступањем Закона на снагу, пише: „С друге стране, експлоататори су били у највећој мери незадовољни законом који поставља границе њиховој експлоатацији радника. Под све јачим притиском капитала, влада се дала на посао да у практичној примени закона обеснажи његове прописе по радном времену и раднике лиши законом признатих права.“ (*Борба*, Београд, књ. 4, бр. 15, 1. VIII 1911, 82).

⁸⁷ Отуда се њихово незадовољство испољава и пре него што је закон званично ступио на снагу. Тако, на пример, Индустријска, Трговачка и Занатлијска комора још у јануару 1911. заједнички решавају о потребним изменама Закона о радњама, „иако тај закон још није, тако рећи ступио на снагу“. (*Политика* 24. I 1911) — Говорећи у Скупштини о Закону о радњама Јаша Продановић је овакв став окарактерисао на овај начин: он каже да је већина са деснице и са левице била за овакав закон, сматрајући да је „ово што је дато довољно“, али да су врло брзо променили мишљење, и да су већ сви против тога закона. „Данас, господо, изгледа, да је на десници много већи број оних који кажу да је радницима дато много, но што их је било пре две године, када је овај закон донешен. Десница је, дакле, врло брзо променила своје мишљење, пре него што је закон и почео да функционише као што треба.“ (*Одјек* 9. VI 1912, 1—2) — *Сдјек* већ 5. јула 1911. пише да је Закон о радњама одмах наишао на тешкоће: „Најпре неки послодавци нису га поштовали, а то је рђаво по земљу ако у томе успеју а по њих ако се то спречи [...]“

⁸⁸ За заштиту и осигурање радника. Дебата вођена у Народној скупштини од 31. маја до 5. јуна 1912, поводом интерпелације социјалдемократских посланика о гажењу Закона о радњама, 13—14. О овоме вид. и записник са седнице Коморе, нарочито са пленарних седница.

радних маса за одредбу заштитних радничких одредаба. „Радничке масе, упропашћаване кроз дуги низ година прекомерним, неиздржљивим радним временом, осећају као директну провокацију намерно неизвршавање закона од органа државних власти.“⁸⁹ Стога је цео покрет и инициран првенствено са тежњом и жељом радника да се радно време ограничи на Законом прописану меру.⁹⁰ Узбуђење радника и њихова неодољива жеља да натерају послодавце да се придржавају одредаба Закона често је доводила до спонтаних и недовољно организованих акција радника које се нису увек уклапале у општи план борбе за спровођење Закона о радњама. Међутим, оне су излазиле из тог општег плана само утолико што су се појавиле много раније него што се то желело. Закон о радњама је тако нагло и тако грубо почео да се изиграва и омаловажава са свих страна, да се борбено расположење радника није могло дуго држати у стању мировања. У оваквој ситуацији главни циљ Партијске управе, Главног радничког савеза и Коморе састојао се у томе да тај талас акција одрже у својим рукама и да га каналишу у том правцу да од њих радничка класа има највише користи. Зато ће њихови напори, за све ово време, бити усмерени на јачање синдикалних организација, да би ове са своје стране, својим енергичним акцијама, пружале што већу подршку Радничкој комори у борби за спровођење Закона о радњама.

Исте вечери када је Закон ступио на снагу у Београду су избиле демонстрације радника⁹¹, изазване, по инерцији, у вези с општим покретом за одбрану Закона о радњама⁹², и незадрживо се распростирале широм Србије. Тако су радници демонстрирали и у Шапцу, Крагујевцу и низу других већих места. „У неким варошима су догађаји одложени за неколико дана, јер се очекивало да органи државне власти учине што им закон налаже, да би одмах потом избили још снажније.“ Полазећи од одредаба Закона о радњама радници су тражили поштовање закона и затварање радњи у одређено време. „Широке експлоатисане масе које све неодољивије наваљују да час пре осете благодети законске заштите на условима рада, на свом животном положају“, прекидају уобичајени, мирни ток дана уносећи све више динамику класне борбе у акцију за спровођење Закона о радњама. И уместо да с вечери после напорног рада крену кућама на одмор, радници и шегрти иду улицама „да траже примену Закона на одмор, радници и шегрти иду улицама „да траже примену Закона о радњама“. Пред сваком радњом која није била затворена као што је Законом прописано, они су звиждали и вилаки „Живео Закон о радњама“.⁹³ Пред сваком отвореном радњом они су демонстрирали баца-

⁸⁹ Борба, књ. 4, бр. 15, 1. VIII 1911, 81.

⁹⁰ Акција је поведена и пре него је Министарство издало распис о отварању и затварању радњи, са жељом да се поштује радно време од 10 односно 12 часова.

⁹¹ Борба, књ. 4, бр. 17, 1. IX 1911, 165.

⁹² Под утицајем широке акције Партије и синдиката, пролетаријат Србије је припреман од раније за борбу за спровођење Закона у живот. Акција вођена на широком плану изграђивања једне заједничке тактике борбе није остала без утицаја на револуционисање радника. Последница свега јесте њихов борбени став и енергичне акције које су вођене, додуше не увек, уз пуну контролу покрета, а често и без организоване и контролисане припреме.

⁹³ Штампa 2. јула 1911 — Штампa је овако прокоментарисала ове демонстрације: „Синоћ око 8 сати, када су поједини трговци почели затварати радње, скупила се на Теразијама једна група шегрта и беспослених младића, и пошли су улицама, да траже примену Закона о радњама [...] Тако су на силу затворили гвожђарницу Радојковића и месарницу Кнежевића. Када су видели да дрогерија 'Гуслар' још није била затворена, они су пред радњом почели звиждати, тражећи да се радња затвори.“ (РН 4. јула 1911, 3).

јући каменице у излоге и демолирајући радњу.⁸⁴ У Београду је више пута долазило до већих уличних окршаја и тучеса жандармима, који су се завршавали хапшењем радника „у масама и драконским казнама“.⁸⁵ После туча у „Касини“ и на Теразијама између занатлија и социјалиста, „Штампа“ је донела податак да је том приликом „ухапшено преко 20 социјалиста“. „У исто доба је у Пожаревцу дошло до правог грађанског рата који је завршен хапшењем скоро свих организованих радника.“⁸⁶ У Младеновцу је ухапшено осам радника који су кажњени са по 3 дана затвора „зато што су тражили да се изврши Закон о радњама“.⁸⁷

Међутим, док је полиција на овај начин и на лицу места реаговала на радничке акције, све конзервативне друштвене снаге, путем штампе или директним противакцијама обрушиле су се на раднике и њихову Партију оптужујући их да својом погрешном политиком хоће да униште Закон о радњама. Не схватајући прави социјални карактер ових акција, и слепа пред њиховим узроцима⁸⁸, буржоаска штампа је била пуна написа у којима се осуђују радници и Социјалдемократска партија која их подстрекава на акције, које су, по њима, противзаконите и воде анархији.

Иако се знало да су Закон почели рђаво да примењују управо влада и послодавци, готово сви буржоаски листови оптуживали су за настале сукобе раднике и њихову Партију.⁸⁹ Осуђујући раднике због тога што су применом силе хтели да примењују Закон о радњама Одјек (5. јула 1911) пише: „[...] радници су хтели да грубом силом даду закону санкцију, иако за ту санкцију постоји организована државна власт. Таква навика ствара анархију ако јој се не стане на пут, а стати се мора. Најпосле власт није била енергична да спречи недопуштене неправне гомиле која је узурпирала право државне власти [...] Ако социјалдемократи хоће да закон да жељени резултат, морају одлучно стати на пут оваквим демонстрацијама какве су биле 1. јула ов. год. Ако их подстичу могу само нашкодити правилном развоју ствари.“

Напади су долазили са свих страна и упућивани су директно на адресу Српске социјалдемократске партије, којој се пребацивало да хоће да изазове анархију у земљи и „нашкоди правилном развоју

⁸⁴ Гледајући на демонстрације радника без и мало симпатија, *Штампа* је о њима писала: „Прекиноћ су шегрти и са њима трговачки помоћници, поново правили скандал са демонстрацијама против радњи које нису биле затворене у 8 сати. На Славији се била сакупила једна група и пошла Краљ Милановом улицом да тражи где су радње још биле отворене. Бакалска радња г. М. Јефтовића, испод Министарства правде била је отворена и они су почели демонстрирати бацајући каменице у излоге.“ (Када је жандар интервенисао „почели су жандарма тући толико да се он није могао бранити.“) „Уз интервенцију жандармеријске пешадије, гомила је разјурена. Седморица демонстраната су притворени и одговараће за преступ. На тај начин ће се ваљда демонстранти освестити. Око 10 сати увече, један вод жандарма коњаника био је дошао до „Лондона“ али су се демонстранти већ били разишли.“ (*Штампа* 2 од 4. јула 1911).

⁸⁵ Борба књ. 4, број 17, 165—166.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Записник, 51.

⁸⁸ Буржоаски листови нису хтели да виде одакле долази зло. Њима није много сметало то што се Закон о радњама није спроводио у дело, како од стране владе тако, и још више, од стране послодаваца. „И када је извршење заштитних радничких одредаба Закона о радњама кренуто против доље и без ангажовања органа државне власти, под притиском покрета маса који је избио унаточ тежњама владе“, онда је сва кривица пребацивана на раднике и њихову Партију. (Борба, књ. 4, бр. 17, 166 од 1. IX 1911).

⁸⁹ У овом смислу писали су и Одјек, и *Штампа* и *Политика*.

ствари“. Међутим, ни Социјалдемократска партија није планирала овакав развој догађаја. Још раније је било уговорено да акције за извршавање Закона о радњама буду организоване на много ширем плану и уз много бољу припрему и учешће свих радничких организација. Но како су напади и саботаже Закона били и сувише очигледни и непосредно запретили чак и његовом опстанку, радници су предузели директне акције за његово спровођење у живот, тако да се Партија у прво време није могла снаћи и тај борбени покрет радника каналисати у одређеном правцу. Зато је и њена реакција у прво време била помало конфузна и неодређена, поготову што је од буржоазија директно нападана као изазивач нереда и стварања анархије у Србији. Да би одбила ове нападе и акције радника упутила правцем који је за раднике најсврсисходнији, Партија је морала у први мах да осуди спонтане демонстрације радника, упућујући их на своје класне организације, преко којих ће, путем штрајкова и организованих акција, вршити снажан притисак за извођење Закона о радњама. Није случајно што су *Радничке новине* тада писале: „Сасвим спонтано, без ичијег руковођења и без ичијег наговора, београдски шегрти су 1. јула увече извршили демонстрацију у целом Београду, демонструјући и тражећи да се Закон о радњама спроводи. Без ичијег руковођења, наши млади будући другови ишли су по чаршији и где год су после 8 сати нашли отворене радње, пред истима су демонстрирали са увзацима: „Доле са гажењем Закона о радњама! Доле са експлоаторима! Живео Закон о радњама! Живела социјалдемократија!“¹⁰⁰

Међутим, Партија је у исто време могла бити задовољна развојем догађаја, јер је акција радника стварала погодну климу за предузимање успешнијих корака од стране Коморе и осталих радничких институција, код буржоазије стварала страх од већих и замашних акција, а одговорне органе учвршћивала у уверењу да заштитно законодавство постаје свакодневна, неодложна потреба. Зато су *Радничке новине* (4. јула 1911) и могле писати: „Ми смо овом појавом потпуно задовољни, јер се у њојзи огледа највеће осећање потребе за заштитним законодавством [...] Али је ово у исто време и једна жалосна појава: да извођење закона морају предузимати слаби и нејаки занатски и трговачки радници, а државна власт [...] ћути!“

У вези са овим треба истаћи још један моменат, који је са своје стране био веома карактеристичан, јер је уносио нову динамику и живот у ове односе. Док се поменута врста притиска исцрпљивала у нападима кроз штампу и у разним дебатама, занатлије су, с друге стране, одговарале конкретним акцијама. Они су сазивали своје зборове насупрот радничких демонстрација, истичући да је „социјалистички закон о радњама несрећа за људе, закон по коме треба више јести и лежати, а мање радити [...]“¹⁰¹ Тако се између занатлија и радника развио прави мали рат. Ретко се који збор занатлија завршавао а да не дође до туче са „социјалистима“.¹⁰²

¹⁰⁰ РН 4. VII 1911.

¹⁰¹ *Штампа* 15. VII 1911. — Описујући занатлијски збор у Чачку, на који су „чачанске социјалисте послале [...] два своја члана, који су добивши реч говорили противно мишљењу Занатлијског Савеза и њиховог рада“, аутор закључује: „Занатлијски покрет узео је велике размере и заталасао је све занатлије, а нарочито после новог Закона о радњама, којим се даје право социјалистима да раде само 8—10 часова дневно, а 14—16 час. да се једе, коцка, лежи и бадаваџише, чиме су право радници и послени људи, данас овде сакупљене занатлије, а и остали по Србији, добили јаку парољу која убеђује: да је социјалистички закон несрећа за људе...“ На истом збору они траже „да своје радње отварају у четири а зими у пет часова изјутра, а затварају их у 9, а зими у 8 часова по подне“.

¹⁰² *Штампа* од 18. VII 1911.

Борба око спровођења Закона о радњама до те мере је заострила класне противречности да је Туцовић, пишући у то време о ситуацији у Србији изазваној доношењем Закона о радњама и борбом која је око њега вођена, констатовао: „Ми смо већ ушли усред догађаја и борби у којима је класни сукоб пролетаријата и буржоазије достигао до сада у Србији непознате размере. Законско утврђивање радног времена постало је [...] предмет правог грађанског рата између пролетаријата и буржоазије.“¹⁰³

Нормално је било да се напетост повећавала, тим пре што су поплодавци све више изигравали одредбе Закона а влада све чешће говорила о његовој измени. Обручи радничког стрпљења пуцали су на најосетљивијим тачкама, а њихов покрет је постајао све масовнији и опаснији. Посланици грађанских странака су са пуно горчине и страха говорили у Скупштини о покрету радника, упорно понављајући да „тај пут води анархији“ и да га треба избегавати.¹⁰⁴

Даља реакција радника на сва ова неизвршавања Закона о радњама састојала се у претњи штрајковима. Управи Радничке коморе свакодневно су стизали извештаји и обавештења из унутрашњости Србије да радници, да би обезбедили спровођење Закона о радњама, припремају штрајкове.¹⁰⁵ По други пут радници показују тенденцију да се извуку испод контроле организованог покрета, и самосталним, недовољно организованим акцијама доведу у питање извођење Закона, као и ефикасност заједничке стратегије коју су изградили Главна партијска управа, Главни раднички савез и Радничка комора. Поменути инстанце улажу све напоре да се спроводи општа стратегија борбе радничке класе за извођење Закона о радњама преко званичних радничких организација, и да се снага радничке класе не троши некорисно у појединачним, мањим или већим акцијама. У том смислу Главна партијска управа је већ 4. јула издала упозорење „Нашим организацијама и друговима“ да су у извођењу Закона пошли погрешним путем, па им се обраћа: „Ми сматрамо за дужност да вам и сада скренемо пажњу да наша борба за ИЗВРШЕЊЕ Закона мора бити исто тако организована, дисциплинована и израђена по плану и

¹⁰³ Борба књ. 4, бр. 15, 82, од 1. VIII 1911. — Он чак каже да је широко покрет пролетерских маса који је захватио целу земљу „створио револуционарну ситуацију у правом смислу речи“. — Борба, књ. 4, бр. 17, 165, 1. IX 1911.

¹⁰⁴ Када се на септембарском заседању Скупштине говорило о Закону о радњама и о његовом спровођењу у дело, на оптужбе социјалистичког посланика Трише Кацлеровића да се Закон о радњама у Србији никако не спроводи у живот, буржоаски посланици су се жалили на раднике да су незахвални и да врши безакоње. Посланик Ризнић, говорећи о ученичком питању и васпитању шегрта, износи да се шегрти „у тим својим организацијама [...] уче да устану против свега у држави [...] Ја нигде на страни нисам чуо ово што се дешава код нас, да једна гомила, један скуп људи виче: доле правосуђе, доле капитали, доле војска, доле банке [...] То је оно што је недозвољено да раде, и што не треба да раде ако су синови ове земље [...]“ Прота Милан Ђурић осврћући се на говор Кацлеровића каже: „Уместо благодарности властима, које су [...] добре и предусретљиве и према вама социјалистима и у Чачку, и у Крушевцу и код нас у Ужицу, ви сте зато да овај закон произведе грађански рат и да се пролије грађанска крв. Зашто господо? Зар нисте могли имати стрпљења и причекати да Скупштина, ако г. Министар није хтео да изведе Закон о радњама ту ствар изведе, где су разноврсни интереси у питању, него дајете маха младим и неискусним људима да послушају ваше речи, да узму батине, да направе од Србије ваљар [...]“ (Стенографске белешке од 17. IX 1911, књига IX, Београд 1912, 24).

¹⁰⁵ Записник, 51.

систему као и наша борба за ДОНОШЕЊЕ Закона. Само у таквим борбама пролетаријат задобија успехе.“¹⁰⁶

Схватајући борбено расположење радника и дубоко проникнувши у друштвене односе у тадашњој Србији Партија није желела да ово расположење радника разводни, али је желела да исцрпе прво све погодне форме акција, па да тек онда позове раднике у једну ширу акцију. Делујући у том правцу она им објашњава своје становиште на овај начин:

„Преко свих својих органа ми непрекидно настојавамо да државна власт, бар у дванајестом часу, накнади пропуштено време и врши притисак за извођење Закона, а преко свих организација врши се на згодан начин притисак да се законска наређења, нарочито у већим предузећима, отпочну одмах спроводити. Ми вас можемо извести да су се извесни први успеси већ показали.

За све даље кораке и јаче мере, ако оне буду биле потребне ви ћете бити позвани од своје Партије. Сада је ваша дужност да нове масе које се јаче него икада крећу ка нама прихватате, обавештавате и организујете; да се за растурање наше штампе заузимате [...] да живо интересовање за извршавање закона одржавате у најпунијој приправности и готовости за нове борбе.“¹⁰⁷

Као што се види, друштвени односи у којима је Комора имала да делује били су веома сложени и оптерећени многоструким конзервативним и назадним схватањима, како од стране владајућих кругова тако и од стране свих оних снага које, из било којег разлога, нису биле задовољне Законом о радњама. Природно је претпоставити да је све ово имало знатног утицаја и на делатност Коморе, опредељујући карактер и ефикасност акција које је она предузимала. Зато је њен положај био веома деликатан; нарочито у првој години спровођења Закона, када осим Коморе није био оформљен ни један орган, предвиђен Законом о радњама, који би контролисао и убрзавао његово извођење (није била основана ни привредна инспекција, ни судови добрих људи, који су по Закону такође имали бити основани у циљу контроле спровођења Закона о радњама). Једина институција установљена на основу Закона о радњама, којој су се радници са пуно поверења могли обраћати, тражећи објашњења или конкретну помоћ, била је Радничка комора. Њој су се обраћали и појединци и организације. Мноштво питања које је пракса наметала доводило је Комору у ситуацију да, решавајући их, прекорачује често своја овлашћења и задире у прерогативе других органа, што је са своје стране изазивало реакцију органа власти, као и послодаваца.¹⁰⁸ Међутим, да би све акције радника ишле преко радничких организација, Комора

¹⁰⁶ РН 4. VII 1911. — У тексту се упозоравају радници шта треба да чине, па се каже: „У Београду као и у многим местима у унутрашњости наступила је велика узнемиреност и огорченост због неизвођења закона о радњама. У Београду је дошло и до јачих уличних демонстрација које буржоаска штампа приписује социјалдемократији.“

¹⁰⁷ РН 4. VII 1911.

¹⁰⁸ Државни архив Србије, Министарство унутрашњих дела (у даљем тексту: АСРС, МУД), П, ф—27, ред 56/912. — Реферат Министарства унутрашњих дела о раду Коморе, на њену представку од 2. јула 1912. — „појединци Радничкој Комори упућују као ненадлежној власти жалбе, а Комора као ненадлежна наставља по тим жалбама рад и штити индивидуалне интересе у конкретности користећи се неплаћањем таксе, мада су у закону прописали код којих власти и на који начин могу грађани тражити заштите за своја права и изјављивати жалбе, ако одлукама надлежних власти не би били задовољни. И овим актом Радничка Комора је изашла из круга своје надлежности, јер за упућење оваквог акта она није овлашћена ни чланом 119. Закона о радњама, ни другим прописима из тога закона [...] Како Радничка Комора често врши ненад-

је у циљу навикавања радника да се за сва питања, везана за Закон о радњама, њој обраћају, интервенисала и поводом оних питања која нису долазила у делокруг њеног рада. Без обзира на све тешкоће које је Комора због тога имала, успех је постигнут утолико што су се радници све чешће обраћали Радничкој комори.¹⁰⁹ Из многих места у унутрашњости стизале су жалбе да се послодавци не придржавају одредаба Закона о радњама, да изигравају Закон и крше његове најнапредније, и по раднике најкорисније одредбе.¹¹⁰ Учесталост жалби и представки наметала је Комори веома интензиван темпо рада. Ванредни састанци са појединим синдикалним савезима¹¹¹, Главним радничким савезом и Главном партијском управом били су тих дана веома учестали, и као резултат имали су цео низ акција које је Комора предузимала у циљу заштите интереса радника и законских одредаба. Комора је непрекидно морала да одговара на унакрсну ватру питања која су стизала са свих страна. Требало је много воље, упорности и револуционарног одушевљења да се овом одговорном и важном задатке одговори.

Акције Коморе

Док је радничка класа путем демонстрација и штрајкова вршила притисак за извршења Закона о радњама, Радничка комора је, као класни представник радника, чинила све да својим интервенцијама и

лежну улогу, то би требало расправити, докле се власт лежну улогу, то би требало расправити, докле се влас Коморе простире, а поводом овог акта. само наредити полицијској власти, да чува јавну безбедност.“

¹⁰⁹ Интересантно је изнети једну чињеницу у вези са тим. До доношења Закона о радњама, тј. до оснивања институције Радничке коморе, сви контакти радника (молбе, жалбе, представке, петиције, резолуције и др.) са властима, било нижим или вишим њеним органима, реализовани су углавном преко Главног радничког савеза. Сада, пак, налазимо врло мали број докумената у којима се радници преко Главног радничког савеза обраћају властима. Свако иоле важније питање које је задирало у интересе радничке класе, а требало га је са властима расправити, ишло је преко Радничке коморе. Чак је и Главни раднички савез контактирао преко Коморе. Тако је она, као израз класних интереса радничке класе, постала њен „изасланик“ у Министарству народне привреде, где је о свим питањима важним по интересе радника питана и саслушавана.

¹¹⁰ Записник, 55—65.

¹¹¹ На пример, на ванредној седници коморе од 7. јула 1911. године присуствовали су представници Дружине типографских радника, Савеза берберских радника и Управе главног радничког савеза. Представници типографских радника тражили су од Коморе да им се објасни како да се поступа тамо где се тарифа типографских радника не подудара са Законом о радњама. На пример, по њиховој тарифи условљено је „да ајнелегерне морају радити ноћу, а поред тога дозвољено је ученицима да две године послужују, а тек треће године да морају бити само у радионици на раду“. Решено је: 1) да Дружина типографских радника саопшти категорички послодавцима да се Закон о радњама мора поштовати; 2) да прековремени рад може бити само утолико уколико је нормални рад мањи од 10 сати [...] да типографски радници не могу радити више од 10 часова заједно са нормалним радним даном који је тарифом предвиђен; 3) да Радничка комора одмах предузме потребне кораке да се заштити дечји и женски рад; 4) да Радничка комора тражи да се још прве суботе предузму кораци против ноћног и дечјег рада у штампарији Свете Савића, и 5) ако се законске одредбе не буду могле на овај начин спровести, онда ће се накнадно одржати седница Дружине, Радничке коморе и Главног радничког савеза. Савез берберских радника се интересовао о отварању и затварању радњи и почетку рада. Радничка комора је обећала да ће остати при ранијем предлогу и да ће се залагати против дељења радњи на категорије.

представкама утиче на министра народне привреде да се Закон о радњама поштује.¹¹² Сходно томе она је морала да наступа на широком фронту одбране радничких интереса, с обзиром да се Закон изигравао у свим одредбама које су се тичале радничке заштите. Као прво, Комора је интервенисала код Министарства народне привреде поводом свакодневног изигравања одредаба о радном времену и његовог недозвољеног продужавања¹¹³, као и против неконтролисаног отварања и затварања радњи, што је умногоме продужавало радни дан.

Питање отварања и затварања радњи, и уопште питање радног времена, било је питање око којег су се од првог дана развиле жучне полемике и борбе радника да се ти чланови Закона стриктно примењују. Око овога питања, као што смо видели, већ првог дана избиле су радничке демонстрације, а касније је оно било врло често повод многим штрајковима. У вези с њим значајна је једна карактеристика — да је за све време, до првог светског рата, ово питање остало актуелно. А почетак је лежао у томе што министар народне привреде није на време издао распис о отварању и затварању радњи, а што је по Закону требало да уради пре ступања Закона на снагу. Тако је дошло до тога да су послодавци, позивајући се на то да распис још није издат, отварали и затварали радње прекорачујући границе које је закон поставио (10 сати за индустријске и занатске и 12 за трговачке радње), а радници су тражили да се послодавци држе Закона о радњама. Не желећи да око овог важног питања дође до оштријих сукоба између радника и послодаваца министар народне привреде је већ 5. јула издао распис о отварању и затварању радњи.¹¹⁴ Овај распис је у својој основи одговарао духу Закона¹¹⁵ и радници су њиме били углавном задовољни. Занатлије и трговци су са

¹¹² У записнику са седнице Коморе може се у овоме наћи доста података. Са своје стране социјалдемократски посланици су у Скупштини интерпелисали министра у вези с овим стварима.

¹¹³ Закон о радњама је дозвољавао могућност продужења радног времена и преко предвиђеног максимума од 10 односно 12 часова, али само у изузетним случајевима — у време сезоне, неког ванредног посла итд. Међутим, послодавци и фабриканти су врло често и неоправдано тражили продужење радног времена, а на штету новог запошљавања радника. Како је Радничка комора о овоме морала бити консултована и питана за мишљење, она је у принципу одбијала да одобри било какво продужавање радног дана, мотивишући то потребом запошљавања већег броја радника. На пример, на тражење Фабрике шећера да јој се одобри продужење радног дана за два сата за месец дана „ради радова на монтирању и проширењу фабричких просторија“ Комора одлучује да се продужење не одобри из ових разлога: 1) што то није нагомилан ни сезонски рад у производњи, већ рад на монтирању; 2) што фабрика има могућности да повећањем броја радника посао на време обави, а на пијаци радне снаге има доста незапослених. (Записник, 47. О оваквим одговорима вид. и стране 53—70. и 75). На жалост, и у овим питањима Министарство је мало држало до мишљења Коморе. И поред таквог њеног става Министарство је одобравало продужење радног времена у доста случаја, и то уз стални притисак трговаца и занатлије и индустријалаца, а уз блаконаклоно држање дотичних комора. Из извештаја Индустријске коморе за 1911. годину (стр. 12) и 1912. и 1913. године (стр. 15. и 16) видимо да је продужење радног времена за два сата одобрено Фабрици шећера — Београд, Фабрици обуће В. Димитријевића — Ниш, Фабрици локомотива Државне дирекције, Фабрици Браће Гођевац — Београд, Фабрици тканина Илића, Теокаревића и Петровића — Лесковац, Фабрици тканина К. Илић и Симоновић — Београд, Фабрици кожа Нишке окружне банке — Ниш, Картонаже фабрике браће Станковића. О овоме вид. још *Радничке новине* од 25. јула 1911. и *Борбу*, књига IV, бр. 15, 83.

¹¹⁴ Распис је изашао у *Српским новинама*, бр. 146, 7. јула 1911. — О овоме вид. *Одјек* од 11. јула 1911. и *Трговачки гласник* од 8. јула 1911.

¹¹⁵ У примедбама Коморе на распис од 5. јула 1911. министру се замера што већ у овом распису прописује сезонски рад. „Прво што је за-

своје стране тражили „да се занатске и трговачке радње отварају од 1. марта до 1. новембра у 5 часова пре подне, у подне никако и не затварају, а увече затварају у 9 часова“.¹¹⁶ Занатска комора је поднела и конкретан предлог да се занатске радње у подне уопште не затварају, јер је, како она каже, „такође потребно мајстору, који носи толико намета, омогућити да остане после подне у својој радњи“¹¹⁷, и сам обавља најпотребније послове. Притисак да се закон мења долазио је са више страна. Трговци, занатлије и индустријалци су од почетка били против расписа од 5. јула 1911. Њихове коморе су брзо реаговале и тражиле од министра народне привреде да распис мења. Још 8. јула Трговачка комора тражила је да се месни прописи у овоме решењу измене. „Како те измене нису извршене, Комора моли министра да их што пре нареди.“¹¹⁸ Једино је Радничка комора категорици била против његове измене. На седници Коморе од 1. августа 1911. са жаљењем се констатује да је Министарство народне привреде спремно да на иницијативу Трговачке коморе Закон упропасти. И да буде ситуација још тежа, „ова мисао спроведена је кроз све остале коморе. Трговачка комора извршила је свој утицај у министарству да се распис измени у погледу затварања и отварања радњи. Оно што су урадили трговци, покушавају да искористе индустријалци и занатлије, отварање и затварање радњи противно законским прописима.“¹¹⁹ Међутим, однос снага је био такав да је министар врло брзо решио да га мења.¹²⁰ Српске новине су већ 31. јула 1911. донеле „Измене решења од 5. јула 1911. о радном времену“. По овом решењу, трговачке радње у Београду могле су бити отворене 12,5 сати, а у унутрашњости лети 14 а зими 13 сати.¹²¹ Радничка комора је „своје

датак расписан да регулише нормални радни дан, а сезонски рад као изузетак, може се одобравати само на захтев заинтересованих и за сваки случај; друго што се о сваком таквом тражењу има да саслуша мишљење комора. II. У прописима о свршетку и почетку посла индустријским радњама, распис је пропустио изричито нагласити да се прековремени рад плаћа оделито, као што Закон предвиђа [...]“ Тражи се да распис гласи као закон (*Радничке новине* 25. VII 1911).

¹¹⁶ *Штампа* 18. јула 1911. — Даље каже: „Од 1. новембра до 1. марта да се радње отварају у 6 часова изјутра а затварају у 8 увече; 2) радно време помоћног особља сматра се као засебна ствар, коју не треба мешати са временом отварања и затварања радњи; 3) почетак и свршетак радног дана и награда помоћничког особља уредиће се међусобним договором између послодавца и помоћног особља.“

¹¹⁷ *Штампа* 16. VII 1911.

¹¹⁸ *Трговински гласник* 17. VII 1911. — Говорећи у Скупштини, народни посланик Коста Ризнић, нападајући распис, мисли да је Министарство заузело погрешно становиште, јер каже: „када смо овде заједнички доносили закон о радњама нисмо мислили да ограничимо и послодавца да несме своју радњу држати отворену ради свог личног рада, ради проверавања и свршавања личних послова, него смо мислили да дамо одмора радницима, да се одморе и припреме за сутрадан. Стога што је тако погрешно стриктно узето, како радничке гомиле са сокака хоће да тумаче, да 10—12 сати несме бити више радног времена, стога је Министарство стало на то гледиште“. (*Стенографске белешке* од 17. XI 1911, књ. 9, Београд 1912, 23).

¹¹⁹ Записник, 67.

¹²⁰ Још 14. јула 1911. *Штампа* пише да ће министар народне привреде „према представци свих Комора“ изменити „онај први распис, који је издао о регулисању радног времена. Новим расписом учиниће се неколико измена у смислу као што су Коморе тражиле“. А 18. августа он већ извештава да је министар тај акт потписао.

¹²¹ *Српске новине* 31. VII 1911. — Већ 20. августа 1911. донете су измене решења о радном времену у занатским радњама. По новом решењу, занатске радње могу бити отворене 10—15 часова, а помоћно особље у њима мора да ради 10 и 11 сати (*Српске новине* 20. VIII 1911). Већ 13. октобра секретар Коморе чита нови распис о раду индустријских радњи.

мишљење [...] о отварању и затварању радњи дала Министарству по саслушању и споразуму са представницима свију синдикалних организација, али се оно готово није узимало у поступак“.¹²² Тако је влада морала, већ први пут када је била позвана да закон штити, изаћи у сусрет послодавцима, и то у најосетљивијој области односа радника и послодаваца. Зато и није чудо што ће око ових питања врло често долазити између њих до оштрих сукоба.

Приликом штрајкова радника Комора је такође интервенисала тражећи да Министарство посредује код послодаваца у циљу сређивања односа радника и послодаваца а у духу Закона о радњама. С обзиром да суд добрих људи није дуго био оформљен, Радничка комора је врло често морала да интервенише и у случајевима неисплаћивања радничких зарада¹²³, као и у случајевима отгуштања радника са посла.¹²⁴ Интервенисала је код министра унутрашњих дела због мешања полиције у демонстрације и штрајкове, када је иста, штитећи интересе капитала, напала на раднике и хапсила их.¹²⁵ Не наводећи све појединачне примере, навешћемо само неке из којих се види делатност Коморе у том правцу. На пример, приликом крвопролића за време штрајка радника у Лесковцу почетком 1914. и мешања полиције у исти послата је од стране Радничке коморе депутација код председника владе и министра привреде и унутрашњих дела. Догађај је био од посебне важности и влада је интервенцију Коморе морала схватити озбиљно. У том духу је и њено обећање, које је саопштено члановима Коморе: „Министар Унутрашњих дела је саопштио да ће одмах вечерас упутити свога Комесара у Лесковац да учини извиђај целокупног овог догађаја. Тако исто Министарство привреде послало је привредног инспектора који ће такође одмах отпутовати у Лесковац, који ће заједно са комесаром Министарства Унутрашњих Дела целу ову ствар извидети.“¹²⁶

После прославе Првог маја, када је из Крагујевачке фабрике отпуштено 150 радника, Радничка комора је упутила министру привреде акт којим се тражи да се радници врате на посао.¹²⁷

Широки дијапазон радничких интереса, посматран са становишта заштитне улоге Коморе, одређивао је карактер и обим њених акција. Тако је она интервенисала да послодоаци, приликом раскида односа са радницима, истима издају бесплатна уверења у којима „се не сме ништа друго, ни словима, ни знацима означити, него само колико је времена код њега радио и за коју награду“¹²⁸, „да се добију упутства

¹²² Записник, 55.

¹²³ АСПС, МУД — П, ф—39, ред. 57/911; РН 25. VII 1911.

¹²⁴ Записник, 138, 148.

¹²⁵ *Штампа* 17. VII 1911; Записник, 28, 75; РН 15. VII 1911. и АСПС, МУД, П — 27, ред. 56/912.

¹²⁶ Записник 26, 75, 203, 218; АСПС, МНП, 1911, Т, нефасц. по дел. бр. 75—18449, као и АСПС, МУД, П — 27, ред. 56/912.

¹²⁷ Председника Радничке коморе поводом отпуштања 150 радника из крагујевачке фабрике, после прославе Првог маја (РН 21. IV, 5. V и 8. VI 1911). Поводом тога *Штампа* је писала: „Радничка комора поднела је Министарству Привреде акт, којим тражи, да се у крагујевачку фабрику врате отпуштени радници. Комора је тај свој захтев образложила тиме што су министри у Скупштини обећали, да ће вратити оне раднике који нису криви.“ (РН 9. VI 1911).

¹²⁸ РН 28. II 1914. — „Неиздавање бесплатних уверења постала су пракса коју су отпочели скоро сви послодавци па и крупнија већа фабричка предузећа у Београду и по унутрашњости. Свуда су они ова уверења радницима оспоравали и тражили од њих извесну таксу од 1—2 динара.“ Радничка комора је поводом овога протествовала, па је Министарство издало наредбу у којој указује на то да плаћању такса подлежу она документа која потпадају под чл. 6 тачка 16 Закона о таксама и чл. 143 Закона о радњама, а „уговори и сви остали документи, који се издају на

за подвоз у пола цене незапослених радника“ железницом и бродовима, када су ови били принуђени да траже посао у другим местима. После низа интервенција у том правцу, постигнут је и знатан успех. Марта 1912. Железничка дирекција упутила је Комори акт о уредби за путовања беспослених радника.¹²⁹ Даље је тражила да се све јачи притисак полиције да се радници силом уписују у полицијске књиге¹³⁰, елиминише, јер је био у супротности са чл. 47 Закона о радњама по коме су предвиђени и прописани слободни уговори о раду, третирајући раднике као партнере који ступају у уговорне односе, а не као слуге. Комора је тражила да се укине Службени ред¹³¹ који је рударске раднике држао ван закона, лишавајући их права коалиције, да се уведе судови добрих људи, Привредна инспекција и друго.

Изиравајући одредбе Закона о радњама, а желећи да раднике што више одвоје од њихових класних организација и економски што јаче вежу за еснафе, трговци и занатлије су вршили свакодневни притисак на раднике да се уписују у еснафе. Сем одвођења од покрета и везивања за еснафе, практична добит би се остваривала и на тај начин што би се при упису од радника наплаћивала и одређена такса. Против овакве тенденције послодаваца, која је била у директној супротности са Законом о радњама, Комори су стизале свакодневне жалбе радника и радничких организација из многих места¹³², па је она предузела све мере да се послодавци у овоме спрече. На основу многих протеста радника, Комора је актом бр. 155 од 5. маја 1912. упутила представку Министарству народне привреде у којој се креће пажња на незаконито тражење послодаваца. Међутим, не обрачунавши се много на протесте Коморе, Министарство „одобрава упис и плаћање еснафима на основу чл. 108 Закона о радњама“.¹³³ Оваквим поступком Министарство је изазвало покрет радника. Тако се из округа тимочког јавља „да је избио озбиљан покрет у Зајечару због захтева послодаваца да се радници уписују у Еснафе и плаћају таксе за упис“.¹³⁴ Са своје стране, Комора је донела одлуку да се упути жалба Државном савету, као надлежном вишем државном органу. Под снажним притиском радника и њиховог класног представника (Коморе), министар народне привреде је повукао своју одлуку. На седници од 24. јула 1912. секретар Коморе прочитао је акт Министарства којим је укинута обавеза уписивања радника у еснафе и пла-

основу Закона о радњама ослобађају свих такса“. *Радничке новине* о овоме обавештавају „организације и другове“ да ово знају и да обавесте и остале другове о томе (АСРС, МНП, 1914, Т — нефасц. без броја — са дел. прот. 7056—9372).

¹²⁹ Записник, 96, 132.

¹³⁰ РН 15. III 1914.

¹³¹ Службени ред на рудницима у Србији, издат на основу одлуке министра народне привреде Косте Стојановића под бројем 680, од 22. јануара 1908. године (АСРС, МУД, ф—18, 8/910).

¹³² Синдикално веће из Краљева жалило се Комори да еснафи траже упис радника и учешће у управи еснафа. На седници од 4. априла 1912. секретар саопштава да многи еснафи захтевају од радника упис у еснафе и да наплате таксу за упис (Записник, 135, 139).

¹³³ Записник, 146, 149. — По члану 108 Закона о радњама, еснафима се одобрава да, ради покрића својих трошкова, „наплаћују у корист своје благајне таксе за уверења и решења која буду издавали“. Међутим, овде се радило о присилном уписивању радника у еснафе, против чега је Комора интервенисала.

¹³⁴ Записник, 148. — Због овога је избачен са посла 41 радник; али је на интервенцију члана Коморе за округ тимочки М. Милановића, цео случај предат Министарству на поступак а радници враћени на посао.

ћања таксе.¹³⁵ Међутим, и поред овог, као и других појединачних успеха, још увек је велики број представки које је Комора чинила лежао заједно са жалбама и представкама радника и радничких организација по фиокама Министарства и полиције, који нису ништа предузимали да им се изађе у сусрет.

Интервенције Коморе биле су разноврсне и многобројне, али их ми нећемо све наводити, јер би нам требало и сувише простора да прикажемо њену целокупну делатност. С друге стране, желимо да скренемо пажњу на још неке њене акције, које су за интересе радника и радничког покрета у целини имале далеко већи значај.

Привредна инспекција

Налазећи знатну моралну подршку у све развијенијим и масовнијим организацијама, Радничка комора је покретала питање за питањем. Једно од таквих питања јесте и питање устројства Привредне инспекције, које је још од првих дана ступања Закона на снагу изазвало живо интересовање Радничке коморе, с једне стране због њеног значаја, а, с друге, због тога што влада није журила са њеним устројством.

Несумњиво да је појава Привредне инспекције једна од позитивних и природних последица заштитног радничког законодавства којим се уводи законска заштита радника од прекомерне капиталистичке експлоатације. Дотадашња пракса¹³⁶ је показала да је Привредна инспекција та која у највећој мери, и у правом смислу, може вршити надгледање и контролу примене законских одредаба које се односе на заштиту радника. Али без добре организације Привредне инспекције ова не би била у стању да одговори своме основном задатку, који се огледао у примени радничког законодавства. Схвативши инспекцију врло озбиљно, а рачунајући с тим да ће увек бити покушаја изигравања и непоштовања појединих одредаба, законодавац је у осмом одељку Закона о радњама, о државном надзору, предвидео институцију Привредне инспекције, прецизно разрадивши њена права и дужности.¹³⁷ У посебном пасусу чак се инспекторима ставља у задатак да „преданим радом и сталном контролом осигурају радницима благодети закона, а тактичним настојавањем и стручним упутствима да припреме предузетнике за подношење свих обавеза које им овај закон налаже“.¹³⁸ Међутим, уосталом као и у већини случајева, ни ове одредбе се нису спроводиле у живот. Општи став владе према Закону о радњама у целини и чињеница да иста није благовремено извршила припреме потребне за његово увођење у живот, као ни за његово извођење, морали су се одразити и на одредбе о Привредној инспекцији. Није случајно што се одуговлачило са фор-

¹³⁵ Записник, 151. — „Али је допуштено послодавцима да уписују ученике ради евиденције и плаћања таксе од 1 динара.“ Комора је одговорила да је она мишљења да се уговори о раду помоћног особља потврђују код општинских власти, а не код еснафа. Уз то је Комора захтевала да „ни ученици, као ни радници нису дужни уписивати се у Еснафе“.

¹³⁶ *Извештај Радничке коморе за 1914—1920*, Београд 1920, 45. — У извештају се изнесе позитивна искуства из рада привредне инспекције у Енглеској и Швајцарској и на основу тога се изводи закључак да без савезне, добро организоване и стручне привредне инспекције није могуће ефикасно спровођење одредаба Закона о радњама.

¹³⁷ *Закон о радњама и социјална демократија*, Београд 1910. (члан 144—152).

¹³⁸ Исто, 76.

мирањем Привредне инспекције, иако Закон изричито наглашава потребу њеног формирања. Дезаинтересованост владе за реализацију чланова о устројству Привредне инспекције види се и по томе што у буџету за 1911. годину још нису била предвиђена финансијска средства потребна за рад Инспекције.¹³⁹ На овај начин¹⁴⁰, створени су услови за сваковрсно изигравање и непоштовање одредаба Закона о радњама од стране послодаваца. Међутим, док је влада одуговлачила са успостављањем Привредне инспекције а послодавци користили њено непостојање за вршење свакојаких злоупотреба и појачане експлоатације радне снаге, радничка класа је преко својих представника у Скупштини и преко партијских и синдикалних организација стварала покретљив борбени фронт за спровођење одредаба Закона о радњама; међу њима и за успостављање Привредне инспекције. Социјал-демократска партија је преко својих представника у Скупштини енергично иступала у одбрану Закона о радњама и за увођење Привредне инспекције. Полазећи од тога да „све одредбе о заштити и обезбеђењу радника само толико вредности имају, уколико постоји истинска слободна установа Привредне инспекције“, која је уједно и санкција те заштите, социјалистички посланик је оштро нападао владу и министра привреде Капетановића што не установљавају Привредну инспекцију.¹⁴¹

Ступањем Закона на снагу питање привредне инспекције постаје све актуелније, а инспекторима се придаје велики значај. Као орган организоване радничке класе и бранилац класних интереса радничких¹⁴², Радничка комора и овим питањима поклања пуну пажњу. У поменутих условима, борећи се на ширем плану за извршење одредаба Закона о радњама у појединим његовим деловима, Радничка комора је предузимала енергичне мере и за формирање Привредне инспекције. У том циљу предузела је низ акција код министра народне привреде ургирајући да се што пре изврши постављање привредних инспектора.

На првој пленарној седници нове Коморе¹⁴³, између осталих питања расправљало се и о Привредној инспекцији. Дискусија је показала да због непостојања привредних инспектора многа акта и представке Радничке коморе упућене полицији и министру народне привреде

¹³⁹ Иако је Закон изгласан 10. јуна 1910, а ступио на снагу 1. јула 1911, те је за припрему ради његовог увођења у живот остало годину дана времена, влада се није побринула да у буџет за 1911. годину одреди минимална средства за привредну инспекцију, тако да због тога, и због општег става владе према истом, инспекција није могл да се организује све до почетка 1912. године.

¹⁴⁰ Неуспостављањем привредне инспекције све до почетка 1912.

¹⁴¹ Триша Кацлеровић је у Скупштини, у свим својим говорима поводом Закона о радњама и његовом извршавању инсистирао да се формира институција привредних инспектора и да се неизоставно у буџет стави: „Три привредна инспектора, и да се у тој позицији буџета обезбеди за исте плата“. (Стенографске белешке, 15. новембра 1911, 17. новембра 1911. и 11. децембра 1911. Београд, 1912).

Занимљиво је овде истаћи да је самосталски Одјек (13. XII 1911) у посебним notiцама „из Скупштине“ преносио дискусије овом питању. Доследно су преношени захтеви социјалистичких посланика, али без посебног коментара, што говори да су и њима такви захтеви били блиски.

¹⁴² Дефинишући карактер Коморе, Туцовић је на седници од 16. јануара 1911. рекао да она има да буде „орган организоване радничке класе и бранилац класних интереса радничких“ (Записник, 15).

¹⁴³ На ванредној седници Радничке коморе од 14. јула 1911. председник извештава „да је извршен избор чланова за сталну Комору“, а већ 24. јула одржана је прва пленарна седница сталне Коморе.

леже нерешена по фиокама¹⁴⁴, а број прекршаја се повећава. Иако је, с обзиром на дотадашњи став владе, код чланова Коморе владало уверење да иста неће дати добре инспекторе¹⁴⁵, одлучено је „да нај-енергичније треба тражити установљење инспектора јер се свуда са њиховом установом почиње увођење закона те природе“. Очигледно, Министарство привреде није поклањало довољно пажње мишљењима Радничке коморе, јер је, између осталог, ако се желело да њене ургенције дају очекиване резултате, првенствено требало прибавити поштовање мишљењима Коморе и уважавање њених предлога и мера. На предлог секретара Коморе Димитрија Туцовића, упућен је захтев Министарству народне привреде у овом смислу.¹⁴⁶

Стална Радничка комора је потврдила тражење привремене Коморе и у поменутом захтеву наглашава: „а) да се са установом и организацијом савесне и ваљане инспекције не чека даље, јер је без ње извођење заштитних законских одредаба просто немогуће [...]“¹⁴⁷ Како је министар народне привреде и даље одлагао реализацију овога питања, Комора је учинила још један напор да овај проблем истакне као приоритетан. Пошто представке нису узимане озбиљно у разматрање, решено је „да Управа Коморе оде у Министарство и лично престане да тражи постављење привредних инспектора“¹⁴⁸ Првог августа Управа и секретар су лично били код министра привреде и изложили му све о извођењу и гажењу Закона о радњама. У протесту који је тада уручен министру поново се наглашава потреба постављања привредних инспектора „који би контролисали спровођење закона“.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Димитрије Туцовић, реферишући о овим стварима, износи чињеницу да се представке чињене полицији враћају као ненадлежне и затим спроводе Министарству народне привреде на извршење. Ово их пак не извршава изговарајући се на то што нема привредних инспектора, „и тако лежи у Министарству маса аката очекујући њихова извршења.“ На питање Коморе што се инспектори не уводе одговара се: „биће, увешће се“. Записник, 63.

¹⁴⁵ Опште је уверење владало да влада неће дати добре инспекторе, али се ипак инсистирало на њиховом постављењу, чиме би се постигло то да се има од кога тражити извршење и контролисање извршења Закона, „али се мора тражити па ма и слабије способности били само да би се имало од кога тражити извршење и контролисање Закона“ (Записник, 63).

¹⁴⁶ Настављајући излагање у акту се каже: „У првом реду Комора жели да се Министарство Народне Привреде, као најпозваније државно тело, предано заузме за извршење законских мера за радничку класу. Дотадашњи рад, како Министарства Народне Привреде, тако и осталих државних власти, Радничка комора најжалост не може да сматра за задовољавајуће јер се социјално-политичке одредбе закона о радњама или не врше никако или обично изигравају и сакате.“ (РН 27. VII 1911). Иначе, када се радило о стварима од већег интереса за буржоаску владу, Министарство није имало много бољи однос ни према осталим коморама. На пример, у извештају Индустријске коморе каже се: „Уопште узевши Комора се не може похвалити великом предусретљивошћу од стране државних власти. Чак ни законска одредба из чл. 152 није имала много утицаја. Коморе се стога стављају код нас поново у један изузетан положај, ако се тај однос сравни са сличним односима на страни, а то поред другог штетног дејства има за последицу још и то, да Коморе не могу одговорити својим дужностима, које им је закон поверио. Надамо се да ће се у будућности прилике ма колико изменити.“ (Извештај Индустријске коморе за 1911, Београд 1912, 11).

¹⁴⁷ РН 27. VII 1911.

¹⁴⁸ Записник, 67.

¹⁴⁹ РН 5. VIII 1911. — У извештају Радничке коморе за 1911, под насловом — неколико захтева, тражи се: „Привредну инспекцију организовати на што потпунијој основи и упутити је да тражи додир са радничким организацијама“ (стр. 47).

Питање постављања привредних инспектора било је веома значајно за радничку класу, поготову стога што су предузетници и фабриканти, користећи се непостојањем инспекције, као и то да Министарство прелази преко гажења Закона „и да га само неће да извршује“, појачали експлоатацију над радницима. Ситуација је доведена готово до апсурда. Док, с једне стране, предузетници крше Закон, јер не постоји инспекција која би контролисала извршење његових одредаба, а министар ништа не предузима да је конституише, дотле се, на другој страни, на многе представке Коморе и инсистирање да се кривци казне министар правда „како због немања привредних инспектора није могао да врши кажњавање над предузетницима који су гавили заштитне одредбе и у чијим су се предузећима дешавали и несретни случајеви“.¹⁵⁰

Овакво стање ствари свакако није водило позитивном и брзом решавању питања привредне инспекције, па се упорно морало инсистирати да се оно реши. У том смислу је и социјалистички посланик Триша Кацлеровић, говорећи о буџету за 1912. годину, инсистирао у Скупштини да се у истом неизоставно стави — „три привредна инспектора и да се тој позицији буџета обезбеди за исте плата.“¹⁵¹ Морало је проћи шест месеци од ступања Закона о радњама у живот па да министар постави привредне инспекторе.¹⁵² Са формалне стране гледано, овим је питање привредне инспекције било решено. Постављени су инспектори и инспекција је по потреби могла да се врши. Међутим, већ у почетку се показало да онако како је организована Привредна инспекција не може да одговори својој намени. Више разлога је ишло у прилог овом тврђењу. Пре свега, с обзиром на територију Србије, број од три инспектора био је недовољан да у потребном времену изврши инспекцију свих радњи које су потпадале под Закон о радњама.¹⁵³ Осим тога, опсежни задаци које је Закон постављао Привредној инспекцији као и врло широко поље на које се простире њена надлежност (све занатске, трговачке и индустријске радње)¹⁵⁴, затим суштина њеног посла у „контролисању, односно регулисању општих економских односа између рада и капитала и проучавању општих привредних прилика у циљу одређивања граница у којима се то регулисање може кретати“, недвосмислено потврђују да је број од три инспектора недовољан.

У организационом погледу Привредна инспекција је стајала под врховном управом Министарства народне привреде, тако да је њен рад у потпуности зависио од става и мишљења министра.¹⁵⁵ Ова чи-

¹⁵⁰ *Стенографске белешке са XXIV редовног састанка Народне скупштине* од 11. децембра 1911, књ. XXIV, 3—4, Београд 1912, дискусија Трише Кацлеровића поводом спровођења Закона о радњама.

¹⁵¹ *Стенографске белешке*, књ. XXIV, 8.

¹⁵² Својим актом од 11. јануара 1912, Т. Бр. 188, министар народне привреде поставио је три привредна инспектора, како је то Закон предвидео. За привредне инспекторе поставио је Симу Аврамовића, Лазу Вогићевића и Велизара Јанковића, а својим актом од 13. априла 1913, Т. Бр. 5461, наместо Јанковића постављен је Сретен Кужељ.

¹⁵³ „У Белгији, која је нешто већа од половине Србије, привредна инспекција има на располагању 24 лица, па ипак се осећа недостатак.“ Немачка је, на пример, имала 543 привредна инспектора, поред 111 рударских ревизора. Енглеска је располагала са 200 привредних инспектора, поред већег броја санитарских и рударских инспектора и асистената. Русија је имала 268 привредних инспектора, поред 106 рударских ревизора. (*Извештај Индустријске коморе за 1911*, Београд 1912, 44).

¹⁵⁴ *Економист*, бр. 10, 155, Београд 1912.

¹⁵⁵ „У Србији привредна инспекција стоји под врховном управом Министарства Народне Привреде а придодата је одсеку за индустрију, занате и социјалну политику у одељењу за Трговину, радиност и саобраћај. Ин-

њеница, која је представљала и одређену карактеристику рада Инспекције, није могла а да не утиче на суштину њеног рада, изазивајући и негативне последице у спровођењу одредаба Закона о радњама. Није случајно што се у току 1912. године веома озбиљно расправљало о карактеру, организацији и сврсисходности такве привредне инспекције, полазећи баш од тога да је што пре треба мењати и усавршавати.¹⁵⁶

Природа посла привредних инспектора захтевала је од њих велику покретљивост, чешћа путовања и тесну везу са радничким организацијама. Међутим, пракса је врло брзо показала да инспектори нису вршили своју дужност као што то Закон прописује.¹⁵⁷ Они су врло ретко обилазили предузећа; нису долазили у додир са радничким организацијама¹⁵⁸, а врло ретко су користили своје право да изричу казне за невршење заштитних одредаба. Оно што је карактеристично за инспекторе, а што није одговарало духу Закона и смислу његових

спекцију врше по упутствима начелника одељења свега три привредна инспектора, који су уствари и ревизори предузећа и административни органи у централи.“ (*Економист*, бр. 8, 119—121, 15. VIII 1912, Београд 1912). — *Радничке новине*, пишући о овоме питању, износе основне грешке учињене при раду на организацији привредне инспекције: „Потпуна зависност привредних инспектора од Министра Народне Привреде, и са малим изузетком потпуно њихово одсуство познавања целокупне тенденције заштитног радничког законодавства.“ (РН 14. I 1912). — У једном другом чланку посвећеном истом питању каже се: „Да би успешно обављали свој посао потребно је да се њима загарантује што већа независност у њиховим односима према централној власти [...] Привредним инспекторима треба загарантовати право да врше примену закона и да изричу казне у случају његовог непоштовања по сопственој иницијативи, без ичије претходне цензуре, наравно на личну одговорност [...] Привредна инспекција данас не може слободно да развија своју иницијативу, јер за сваки свој поступак (мора) имати специјалну дозволу Одељења, односно Министра Народне Привреде. Очеvidно је да су тиме њој у врло јакој мери везане руке, и њен рад, докле год буде трајало садашње стање, зависи како од расположења самог Одељења, тако и Министра Народне Привреде, према словима те природе.“ (*Економист*, бр. 10, 155, Београд 1912).

¹⁵⁶ О овоме проблему се тада веома озбиљно расправљало. *Радничке новине*, су посветиле овоме питању низ чланака, указујући на све пропусте који су учињени приликом оснивања инспекције. Радничка комора је са своје стране, у својим извештајима о раду за 1911, 1912, 1913. и 1914. озбиљно и опширно о томе расправљала, разуме се, полазећи пре свега од одредаба Закона о радњама и од интереса радничке класе на коју су се те одредбе односиле. У листу *Економист*, који је почео да излази 1912, вођена је опширна дискусија о карактеру и организацији привредне инспекције. Закључак те дискусије био је да инспекција, оваква како је организована, ни по броју инспектора ни по начину организације не одговара задацима које јој Закон налаже, па је према томе треба што пре изменити.

¹⁵⁷ По чл. 147 Закона о радњама, „дужност је привредних инспектора да сталним обилажењем свих предузећа у индустрији и занатству, трговини и саобраћају, воде надзор над извршењем овога закона [...] Инспектори ће се трудити да преданим радом и сталном контролом осигурају радницима благодети закона, а тактичним настојавањем и стручним упутствима да припреме предузетнике за подношење свих обавеза које им овај закон налаже“.

¹⁵⁸ *Извештај Радничке коморе за 1912—1913*, Београд 1914, 69. — У *Економисту*, бр. 8, 119—121, од 5. августа 1912, излажући своје мишљење о инспекцији и о томе од чега зависи добра организација и рад инспекције, аутор чланка каже: „Зато се данас не да нигде ни замислити добра организација привредне инспекције, ако она не би тражила сарадњу, допуну и наслон, и то у највећој мери, на статистичке бироу, управе хуманих и добротворних друштава, судове добрих људи [...] на радничке одборе и синдикате, техничке експерте, радничке асистенте [...] на штампу и јавно мњење уопште.“

одредаба, јесте чињеница да су постали обични чиниоци везани за канцеларије, обављајући сасвим друге чиновничке послове, који нису имали много везе са њиховим правим задатком.¹⁵⁹

Увиђајући благовремено да овакво рђаво решење питања Привредне инспекције мора имати штетне последице на вршење заштитних одредаба, Радничка комора је, остајући доследно на линији одбране интереса радника, упутила Министарству народне привреде представку у којој је, између осталог стајало:

„За инспекторе су узети људи који се, са једним изузетком, овим питањем никад нису бавили; затим људи међу којима има и страсних противника сваке тежње радничке класе, и напослетку људи који по својим гледиштима и по досадашњим успесима тешко могу показати потребан ауторитет у вршењу овако деликатне службе.

Још више Радничка комора зебе од тога што су инспектори учињени у исто време чиновницима Министарства и тако унапред лишени оне самосталности у раду коју прописује закон о радњама и коју изискује инспекторска служба. Таква организација привредне инспекције противна је одредбама закона о радњама и ствара опасност да ова тако важна установа социјалне политике буде учињена потпуно бесплодном.“¹⁶⁰

Услед недостатка једне сталне контроле и његовог извршавања, Закон о радњама све више изигравао, а положај радника је сваким даном постајао све тежи. За време балканских ратова ситуација се извршавањем одредаба Закона о радњама доведена је у крајње негативан положај. Велики број радника мобилисан је и одведен у рат, што је са своје стране довело до слабљења и осипања радничких организација, без којих, опет, Радничка комора није могла имати ону ударну снагу коју има када су радничке организације јаке. Послодавци су, са своје стране, врло брзо и на најбољи начин искористили ову ратну околност, „јер су радничке организације ослабљене и престале да делују на примени Закона о радњама, јер су сви чланови њени, као и чланови Коморе отишли у рат“.¹⁶¹ Како је Комора, са оно мало чланова који нису отишли у рат, обављала само „најужније текуће послова“, а лишена снажне подршке радничких организација, Закон о радњама је, за време ратова, готово престао да се примењује у живот.¹⁶²

¹⁵⁹ *Извештај Радничке коморе за 1912—1913*, Београд 1914, 70. — У чланку „Организација привредне инспекције у Србији“ расправљајући о овом питању аутор чланка скреће пажњу на то да треба водити рачуна о подели рада између администрације и вршења стварне привредне инспекције. „Ако се хоће да привредни инспектори у пуној мери одговоре својој дужности, потребно је да они буду у што јакој мери ослобођени чисто административних — канцеларијских дужности како би своје време могли посветити својој главној дужности ван канцеларија — контролисању и студији стварних привредно-друштвених односа.“ Даље се каже „да сам рад привредних инспекција није још ни најмање организован, тј. да између администрације и чисте инспекције није још извршена никаква подела рада, те су садашњи привредни инспектори у исто време и административна лица.“ (*Економист*, бр. 10, Београд 1912, 155).

¹⁶⁰ РН 21. I 1912. — У даљем тексту се каже: „Радничкој комори је жао што при постављању привредних инспектора није ниуколико вођено рачуна о њеним жељама, као представника радничке класе, као што и при целокупној организацији те јавне службе није поступано у духу закона. Нама сада не остаје ништа друго него да вам на ово обратимо пажњу и да дамо израза своме негодовању.“

¹⁶¹ Записник, 203.

¹⁶² АСРС, МНП, 1913, Т, нефасц. са дел. прот. бр. 5002—7000. — „Познато је Министарству из наших ранијих представника, како се готово по целој земљи није испуњавао Закон о радњама, за време ратног стања.

Карактеристично је, уопште узевши, да су привредни инспектори, и пре ратова, веома ретко, готово никако, одлазили у унутрашњост Србије да врше инспекцију по фабрикама и радњама, и контролишу како се тамо спроводе одредбе Закона. Један од ретких докумената из тога времена веома јасно указује до чега је довело овакво држање Привредне инспекције. У реферату који је привредни инспектор поднео 40. августа 1912. године, после инспекције у Паланци и селу Азањи, стоји: „У недељу 25. овог месеца вршио сам инспекцију [. . .] Изјутра око 8 часова констатовано да су у Паланци сви дућани, без разлике, били отворени, и да је у њима помоћно особље било упуслено.“¹⁶³

У недостатку Привредне инспекције, чланови Радничке коморе из унутрашњости су се у првом реду обраћали за помоћ окружним властима и полицији. Но како исти нису показивали нимало добре воље да „закону прибаве важност“, то су се они обраћали Радничкој комори да интервенише преко Министарства народне привреде.¹⁶⁴ Радничка комора, као њихова виша инстанца, а желећи да ублажи осетан процес погоршавања положаја радника, као последице масовног изигравања Закона о радњама, чинила је низ представки којима је тражила од Привредне инспекције да врши преглед предузећа и пише извештаје о стању у њима, те да као надлежна власт, нареди „предузетницима и трговцима да се закона и расписа придржавају“.¹⁶⁵ Комора је нарочито инсистирала да се рад инспекције што више осети. Међутим, на многе представке да се инспектори шаљу у обилазак фабрика и других, мањих или већих, предузећа Министарство народне привреде често није ништа одговарало.¹⁶⁶ Тако је Комора била принуђена да, у заједници са заинтересованим синдикалним савезима, без инспектора, врши обилазак и инспекцију оних предузећа и фабрика где ситуација није дозвољавала дуго одлагање.¹⁶⁷ Разуме се, тада су наступале друге тешкоће. Фабриканти су нерадо отварали

Судови Добрих Људи били су суспендовани, радно време је било прековремено, надзора над извршењем закона о радњама није ни постојало.“ У извештају Радничке коморе за 1912—1913, (стр. 37—38) каже се да су за време балканских ратова послодавци суспендовали готово све одредбе из Закона о радњама, које су ставиле извесне границе неограниченој капиталистичкој експлоатацији.

¹⁶³ АСРС, МНП, 1912, Т — нефасц. са дел. бр. 10.001, 15. 363.

¹⁶⁴ Исто, бр. 5623—9962. — „Чињено је безброј представки г. начелнику округа ваљевског, али он није хтео ништа предузети да се закону прибави важност“.

¹⁶⁵ АСРС, КНП, 1912, I — нефасц. са дел. бр. 10001, 15, 363 и бр. 5.231.

¹⁶⁶ РН 10. II 1914. — Поводом представке Радничке коморе о инспекцији каже се: „Министар још ништа није одговорио, и да се ни један инспектор није јавио овој претставци.“ У броју 38 *Радничких новина* каже се да је Радничка комора поднела представку министру привреде у којој протестује против нерада привредне инспекције и тражи да се Закон примењује. — Радничко синдикално веће из Аранђеловца, због грубог и очигледног неспровођења Закона о радњама, моли министра народне привреде да одреди инспектора „да дође у Аранђеловац, да увиди како се Закон о радњама примењује“ (АСРС, МНП, 1912, Т — нефасц. са дел. бр. 10001—15263). На четвртој пленарној седници Коморе од 28. маја 1914. било је речи о лошем раду инспекције „која врло ретко обилази поједина места ради инспекције да се увере како се Закон о радњама гази и да предузме кажњавање“ (стр. 205).

¹⁶⁷ Радничка комора је упутила представку Министарству народне привреде којом саопштава да ће секретар Коморе и секретар Савеза фабричких радника поћи у инспекцију „у четвртак 6. о.м. по овдашњим фабрикама да би се уверили како се Закон о радњама врши.“ Извештавајући о овоме Министарство, Комора позива и једног од привредних инспектора да пође са њима у инспекцију (РН 7. II 1914, 3). Пошто министар није од-

капије својих фабрика, па су се ове инспекције најчешће враћале необављеног посла. Међутим, ово је био само доказ да инспекције по фабрикама треба да буду што чешће, јер су фабриканти готово у свим одредбама кршили Закон. Акција је у том смислу добила знатно на интензитету непосредно по завршетку ратова; поготову зато што је за време њиховог трајања Закон готово престао да се изводи. Ово је био моменат да се пуно ствари покрене из почетка и на ширем плану, енергично захтевајући да се поштре услови извођења Закона о радњама.

Инсистирајући на томе, Радничка комора у представи министру народне привреде, полазећи од тога да су „наступиле редовне прилике“ тражи да се донесе најоштрији распис за примену Закона о радњама. „Сем тога имајући у виду, да је у буџет за 1914. год. унет кредит за повећани број инспектора Комора се нада да ће Министарство извршити овај избор привредних инспектора у споразуму са Радничком комором.“¹⁶⁸ Изгледа да је једно овакво настојање ипак дало извесне резултате. Инспекције су постале чешће¹⁶⁹, а представа о стварном стању са извођењем Закона о радњама бивала је очигледнија и онима који су до тада затварали очи пред јасним чињеницама. Тако се и могло десити да Министарство привреде ипак изда распис за спровођење Закона о радњама, чиме су „напоменули полицијским властима да радничко законодавство још није уништено“.¹⁷⁰ У сваком случају, издавање једног оваквог расписа значило је успех за радничку класу, као и један предуслов да ће примена одредаба закона бити ефикаснија и у већој мери обезбеђивана.

Суд добрих људи

Позната је чињеница да су послодавци користили све могућности да радну снагу радника учине што јефтинијом и економски несигурнијом. У том смислу, између осталих злоупотреба, врло честа су била закидања и неисплаћивања радничких надница, као и отпуштања са посла без отказног рока, што је све заједно доводило до осетног погоршавања материјалног положаја радника. До доношења Закона о радњама овим злоупотребама се није могло стати на пут, па је под притиском радничке класе, као и потребе да се привредно најсиро-

говорио на тражење Коморе да се пошаље инспектор у фабрику Владе Илића, раднички представници су се зато сами упутили у фабрику, с молбом да им се допусти да разгледају поједина фабричка одељења, како би се уверили о хигијенским условима рада. Међутим, фабрикант им није дозволио да уђу у фабрику. После извесног времена *Радничке новине* од 24. фебруара 1914. доносе обавештење да је посета фабрици ипак учињена и да је виђено доста неправилности и непридржавања Закона о радњама.

¹⁶⁸ АСРС, МНП, 1913, Т, нефасц. са дел. бр. 5002—7000. (Датирано са 13. новембром 1913). Комора се залагала за то да се постави већи број инспектора него што их је до тада било.

¹⁶⁹ Записник, 189—190. — „Секретар извештава седницу о извршеној инспекцији са привредним инспектором у неколико индустријских и других предузећа, и извештав какво је стање о вршењу Закона о радњама нашао у тим предузећима. Напомиње да би ову инспекцију требало и даље вршити што чешће како би се утицало на предузетнике да Закон о радњама што потпуније извршавају.“

¹⁷⁰ *Извештај Радничке коморе за 1912—1913. годину*, Београд 1914, 37—38. — После овога расписа обраћа се најозбиљнија пажња члановима Радничке коморе, као и свима синдикалним и партијским организацијама, да строго контролишу вршење Закона о радњама у свима местима (РН 12. IV 1914). Сам распис издат је 6. марта 1914. под Т, бр. 3797.

машинији део друштва заштити од неоправдане пљачке, у Закону о радњама предвиђена институција Суда добрих људи.

По Закону о радњама, Суд добрих људи имао се установити у свим варошима и већим индустријским местима, „за радње и предузећа, која потпадају под овај закон“, а служио би „за расправу спорова који се породе између послодаваца и ученика, помоћника или радника“, јер су се сви спорови између послодаваца и радника морали увек подносити на решавање Суду добрих људи.¹⁷¹

Међутим, ни ова корисна одредба Закона о радњама која је имала да штити интересе радничке класе „од шикана власти и послодаваца“ није се спроводила у живот. У много случајева радници су отпуштани са посла а наднице им нису исплаћиване. Против оваквих поступака радници нису имали коме да се жале, јер се са избором Суда добрих људи одуговлачило. Оно што су радничке организације предузимале није било довољно да се свакодневна пљачка радника спречи. Зато је Радничка комора, користећи се својим положајем, настојала код министра народне привреде да се судови добрих људи што пре формирају. Овога пута она се одлучила на много активнији однос, вршећи директан притисак на Министарство. Како представке и жалбе нису много помогле, Комора је одлучила да у недостатку судова добрих људи сама интервенише у споровима између послодаваца и радника. Она је по жалбама радника позивала поједине београдске послодавце, тражећи од њих да радницима исплате неисплаћене зараде. Иако је, на овај начин излазила из делокруга свога рада, Комора је упорно настојала да се радничке зараде исплаћују, а исти заштите од неправног отпуштања са посла. У једном спору Комора је донела одлуку да послодавац исплати раднику неисплаћених 12 надница и 7 дана за отказ (што је укупно износило 76 дин.). Разумљиво, како Суд добрих људи још није био установљен, послодавац се жалио министру народне привреде и овај је поништио одлуку Коморе.¹⁷²

Настављајући поменути акцију Комора поново истиче захтев „да се изда правилник и распис о образовању Суда Добрих Људи који предвиђа Закон о радњама“. Разумљиво је да се са решавањем овако важног питања није могло бесконачно да одуговлачи, иако су вршени притисци са много страна да се они не оснивају. Већ крајем 1911. министар је у Скупштини изјавио да ће и ово питање „ускоро“ бити решено, а секретар Коморе обавестио исту на седници од 22. новембра 1911. да је био у Министарству народне привреде и да му је министар саопштио да је правилник за Суд добрих људи већ спремљен.¹⁷³ Јануара 1912. Министарство је послало Комори правила о Суду

¹⁷¹ *Закон о радњама и социјална демократија*, Београд 1910, 49—50. — Суд добрих људи састојао се од по једног члана кога бирају послодавци из своје средине и по једног члана кога бирају пунолетни радници дотичних предузећа из своје средине, тајним гласањем. „За чланове овог суда бираће се по један представник послодаваца, односно радника следећих група занимања: мануфактуриста, бакала, индустријалаца, дрводељских, металских, кожарских, конфекционих и графичких заната, који ће се према потреби позивати. Ова двојица бирају једнога између незаинтересованих грађана за председника, а ако се у избору неби сложили онда, решава коцка.“

¹⁷² *Стенографске белешке Народне скупштине*, 17. новембра 1911, Београд 1912, 7; РН 21. X 1911, 2.

¹⁷³ *Записник*, 80; РН 13. XII 1911, 3. — У исто време *Штампа* „саопштава да је Правилник већ израђен, да у њему има 120 чланова и да га је изradio Сима Аврамовић, секретар Министарства. Према томе излази да би судови већ од Нове Године били установљени“. Одобравајући акцију Коморе, *Радничке новине* овај захтев потпомажу и најенергичније траже да министар „што пре ово питање сврши, те како би се бар та реформа могла у дело провести“.

добрих људи на мишљење. Извршни одбор Коморе је о њима детаљно расправљао¹⁷⁴, и послао своје мишљење не сложивши се са неколико одредаба пројектованих у правилима.¹⁷⁵ После тога Комора је пажљиво пратила шта се у Министарству дешава на плану коначног издвајања Уредбе о Суду добрих људи¹⁷⁶, вршећи стални притисак да се што пре приступи њиховом избору. После десет месеци упорног инсистирања и ишчекивања Комора је, актом Министарства, обавештена да је Уредба о Суду добрих људи потврђена, и да ова у року од осам дана треба да да своје мишљење „у којим местима мисли да треба установити судове добрих људи“.¹⁷⁷ Два дана после овог обавештења Извршни одбор сазвао је нови састанак ради припремања траженог одговора. После краће дискусије одлучено је да се прво оде у Министарство народне привреде и обавести: а) о условима за бирачко право; б) о саставу Суда добрих људи, а по повратку из Министарства да се пошаље одговор на постављено питање. Као индустријска места, удаљена 5 километара од најближе вароши, у којима треба установити судове добрих људи, Комора сматра: Велику Плану, Лапово Грделицу са Козарама, Костолац, Рипањ, Раљу, Поповац, Власотинце, Врањску Бању, Црнуће са Братинцима и све руднике који раде. Комора уз то сматра да Чукарица бира са Београдом и Радујевац са Негоином. У своме одговору Комора тражи да за све спорове за које су надлежни судови добрих људи, а појаве се на железницама и „другим земљаним привременим радовима, да буду надлежни судови најближих вароши“.¹⁷⁸

Остало време, до јула месеца, протекло је у живим припремама за избор судова. Да би се њихов избор што боље обезбедио, било је потребно сачинити бирачке спискове за избор Суда добрих људи. После одлуке Коморе да се позову све организације и пошаљу спискове својих чланова, као и „да се у Министарству поради на томе да се спискови поделе по категоријама“¹⁷⁹, *Радничке новине* су, после 3 дана, позвале све синдикалне организације у Београду „да у што краћем року пошаљу спискове својих чланова који су српски поданици, имају 21 годину и уживају грађанска права, ради увођења у гласачке спискове“¹⁸⁰. Синдикална већа и пододборе по унутрашњости, где има услова за избор судова добрих људи, Комора је обавестила да „се одмах обратe Министарству народне привреде, непосредно, и нек изјаве жалбу на Општински Суд због неувођења Суда добрих људи“, напомињући уз то да услове за установу Суда добрих људи има свака варош и варошица где има 15 пунолетних радника да потпишу кандидатску листу.¹⁸¹ Пошто су спискови за Београд били релативно брзо

¹⁷⁴ На седници од 18. јануара 1912.

¹⁷⁵ Записник, 96. — Уз то је напоменуто да је Министарство израдило пројекат о Уредби Суда добрих људи која је издата 16. априла 1912. под Т, бр. 5566 (АСРС, МУД, ф—23—18/913).

¹⁷⁶ На другој пленарној седници, од 1. фебруара 1912. Комора се обавештава да се у Министарству, између осталих, налази и Уредба о Суду добрих људи, „по којој се сви сукоби имају да расправљају“ пред Судом добрих људи; и то у року од 3 дана. Већ тада се предузимају мере да се сви радници о овоме обавесте, како би, кад судови буду формиран, могли њима правилно да се користе. (Записник, 117).

¹⁷⁷ Записник, 192.

¹⁷⁸ Записник, 144—145. — Комора даље сматра да Министарство треба начелно да одлучи да сваки онај који нешто путем Суда добрих људи има да тражи, има право спор изнети пред суд најближег места а да то буде обавезно и за Суд, као и за спорне стране.

¹⁷⁹ Записник, 149, седница од 25. маја 1912.

¹⁸⁰ РН 28. V 1912, 3. — „У списку треба да буде назначено поред имена и презимена: где стаује, које је године рођен и одакле је. Ово безусловно треба да се учини и спискови пошаљу одмах.“

¹⁸¹ РН 19. VII 1912, 3.

готови, Суд општине београдске наређује изборе за Суд добрих људи, за раднике, за 1. јул. Како је, по чл. 30 Уредбе о избору Суда добрих људи, потребно да се одреде два члана од стране Радничке коморе и два заменика, на седници Извршног одбора Коморе од 24. јуна 1912. одређени су за чланове: Никола Величковић и Војислав Доганџић, а за заменике Петар Радовановић и Павле Павловић. Међутим, са увођењем Суда добрих људи ишло је доста споро. Иако су избори наређени за 1. јул, београдска општина није приступила њиховом увођењу ни до краја месеца. Зато је 24. јула, на предлог Павла Павловића, решено да се упуту представка Министарству, а код председника општине оде лично и интервенише. Убрзо после тога, и не само у Београду, „избор Суда Добрих Људи извршен је у већини одређених места у току месеца јула 1912. године“.¹⁸² Тако је створена основна претпоставка и први услов да ће интереси радника бити заштићени од претеране и необуздане пљачке послодаваца.

Како је институција Суда добрих људи првенствено имала да штити раднике од неоправдане пљачке послодаваца, то се и овога пута, као и много пута раније, када је неком мером требало засећи у интересе капитала, јавио снажан отпор. Општинске и полицијске власти су на све стране одуговлачиле са увођењем судова добрих људи, тако да је Комора морала да интервенише код Министарства народне привреде да ово са своје стране утиче на подређене власти да се Закон о радњама и у овим одредбама спроводи.¹⁸³ На велики број жалби радника из унутрашњости, као и представки Коморе, што се судови добрих људи не спроводе у живот, министар народне привреде је писмено интервенисао код средских власти упозоравајући их да, сходно Закону о радњама, Уредби о Суду добрих људи, као и његовог расписа, треба да раде код општинских судова на што хитнијем установљавању судова добрих људи.¹⁸⁴ Међутим, и поред доста брзих и категоричких интервенција министра народне привреде, ситуација се није могла видно поправити. Отпор избору судова био је и даље осетан. Између осталих, и занатлије су биле ти који су установу Суда добрих људи примили са знатном неверицом. Они су страховали од тога да ти судови могу бити једнострано састављени, „а да је такође и поступак код суда подеснији за раднике него за послодавце. Са

¹⁸² *Годишњак Занатске коморе, Београд, 1910/1912, 88.*

¹⁸³ На велике тешкоће нарочито је наилазило оснивање судова по унутрашњости, као и њихов рад после оснивања. Карактеристично је напоменути да тамо и где су ови судови били изабрани, нису се дуго времена конституисали, а општинске власти су одлагале њихово увођење у рад. У Аранђеловцу, на пример, Суд је изабран још у децембру 1913. а уведен у дужност тек у мају 1914, и то после неколико представки и протеста упућених министру народне привреде и унутрашњих дела од стране Радничке коморе. У Смедереву, на пример, Суд је изабран 1912, а није уведен у рад све до 1914; у Ваљево, Суд је биран августа 1912, а конституисао се тек у децембру 1913. У Обреновцу, изабран је јула 1912, и није увођен у рад све до 1914. У Врању, изабран је јула 1912, али није радио, итд. (*Извештај Радничке коморе за 1912—1913, Београд 1914, 49—51*).

¹⁸⁴ АСПС, МНП, 1912, Т — нефасц, са дел. бр. 5623—9962. — Акт Министарства народне привреде начелнику среза јасеничког од 7. августа 1912, Аранђеловац. „Министарству стижу жалбе из Аранђеловца да тамо још ни до данас није изабран Суд добрих људи, унаточ законских прописа, Уредбе о Суду добрих људи и расписа г. Министра Народне Привреде. Пошто општински судови нису више надлежни за расправу спорова између послодаваца и њихових радника, до вредности до 200 динара, то су небирањем Суда добрих људи не само изиграни јасни законски прописи, него су и важни редови грађанства стављени ван судске заштите, што државна власт несме ниуком случају толерисати ма од кога сметње образовању овога суда долазиле. Суд се добрих људи мора изабрати као што се кривци морају казнити што су законске одредбе погазили.“

тога разлога занатлије су слабо учествовали у избору овога суда, а у понеким местима нису ни учествовали¹⁸⁵ Полазећи од тога да су се ти судови свели управо на сталешке судове за заштиту радника, они су их масовно бојкотовали не учествујући у њиховом избору. С друге стране, председници многих општина изговарали су се да не разумеју Уредбу о Суду добрих људи, и наводно стога нису приступили њиховом избору, а општински судови у Крушевцу, Туприји, Ужицу и др. нису хтели уводити у бирачке спискове оне раднике који не плаћају порез, иако, по Уредби о Суду добрих људи, право гласа има сваки радник, без обзира на плаћање пореза.¹⁸⁶ Па ипак, и ако врло споро и тешко, судови добрих људи су изабрани у 34 места, од којих су функционисала само 25 суда. Ако се узме у обзир чињеница да је судове добрих људи требало бирати у 123 места у којима су постојали објективни услови за то, видимо да је отпор послодаваца и општинских судова њиховом увођењу, узимајући ту у обзир и ратне прилике које су тада захватиле Србију, донео и одређене резултате који су се негативно одразили на спровођење Закона о радњама у погледу оснивања судова добрих људи. Међутим, за радничку класу, као и за напоре Радничке коморе да се Закон спроводи у живот, оснивање и рад и овако малог броја судова представљао је знатан успех. Са њиховим увођењем Комора је добила знатну сатисфакцију, јер њене акције у томе правцу нису остале узалудне, а радницима се пружила објективна шанса да у што већој мери заштите своје зараде од неоправдане пљачке послодаваца. Али и овога пута буржоазија, удружена са локалним властима, чинила је све да се бар одлуке судова добрих људи не извршавају. Ова тенденција била је присутна у свим местима, почевши од Београда па до најудаљенијих места у Србији.¹⁸⁷

Ова релативно успешна акција за увођење Суда добрих људи прекинута је балканским ратовима, када су исти стављени ван закона, дочекавши судбину осталих одредаба Закона о радњама. У свим местима они су престали да функционишу, тако да су радници, уосталом као и у многим случајевима до тада, остављени најсуровијој експлоатацији. Послодавци су искористили настале ратне прилике појачавши пљачку радничких надница. Притиснути неизвесношћу положаја, услед рата и појачане експлоатације од стране послодаваца, радници су „на сам дан мобилизације“ у великим групама долазили у Радничку комору „да се жале како им нису зараде исплаћене, јер су лагајници предузећа, у којима су радили, ишчезли“. Како се у извештају Коморе каже, Комора је многим радницима спасла зараде. Очајно стање у коме су се радници широм земље због тога нашли принудило их је да долазе у Београд и од Коморе траже да их заштити од необуздане пљачке послодаваца. Тако су у Београд дошли рударски радници из рудника „Стубица“ Ћирковића и комп., и грађевински радници са железничког предузећа Ниш — Књажевац да траже исплату својих зарада. Упорном интервенцијом Коморе њима је пошло за руком да добију своје неисплаћене зараде.¹⁸⁸ Међутим, ипак многи радници, журећи да стигну у своје команде, нису стигли да наплате своје муком зарађене наднице.

¹⁸⁵ *Годишњак Занатске коморе, Београд 1910/1912, 88.* — У Лесковцу, Горњем Милановцу, Врању и др. „занатски еснафи својим бојкотом омили су избор Суда добрих људи.“ (*Извештај Радничке коморе за 1912—1913, Београд 1914, 38*).

¹⁸⁶ *Извештај Радничке коморе за 1912—1913, Београд 1914, 38.*

¹⁸⁷ Исто тако Суд добрих људи у Свилајнцу „одлаже спорове [...] радничке тужбе не узимају се у поступак по 10—20 дана. (АСРС, МНП, 1913, Т, нефасц. са дел. бр. 7005—8960).

¹⁸⁸ *Извештај Радничке коморе за 1912—1913, Београд 1914, 39.*

Са завршетком ратова предузете су све мере да се судови добрих људи обнове и наставе рад, и да се оснивају тамо где до тада нису били основани. Овога пута акција за обнављање и оснивање судова добрих људи наилазила је на знатно веће, уз то и објективне тешкоће. Услед ратова у привреди је дошло до знатног поремећаја. С друге стране, и радничке организације, чији је један део чланства страдао у рату, нису могле тако брзо да ојачају, па су послодавци и локалне власти, користећи се таквом ситуацијом, вршили сваковрсна изигравања Закона о радњама као и одлука Суда добрих људи.

Са свих страна стизале су жалбе радника да судови добрих људи не могу успешно да раде, јер општински судови не извршавају њихове пресуде. Суд добрих људи у Београду „ни у колико не ради правилно и уредно. Нарочито се не води рачуна никаквог о извршавању одлука и пресуда суда“.¹⁸⁹

Борећи се непрекидно за побољшање положаја радника и за учвршћење институције Суда добрих људи Комора је интервенисала код министра народне привреде извештавајући га да се одлуке Суда добрих људи масовно не извршавају, тражећи уједно да се предузму енергичне мере како би се ове негативне појаве отклониле. Чињенице и аргументи које је Комора износила били су довољно убедљиви да би министар могао олако преко њих да пређе. Поред тога, притиснут сталним жалбама са свих страна, министар народне привреде се, актом од 28. септембра 1913. године, обратио министру унутрашњих дела скрећући му пажњу на сву озбиљност неизвршавања ових одлука.

„Радничка Комора представила ми је да општински судови, односно њихови извршиоци врло неуредно извршују пресуде суда добрих људи [...]“

Шта више председници суда добрих људи често не могу пресуде ни предати на извршење у смислу чл. 89 пом. Уредбе јер се дешава да ни општински извршитељ ни часници неће да приме на рад, и ако се по чл. 152 Закона о радњама и чл. 90 Уредбе имају сматрати као хитне ствари и одмах узимати у поступак. Услед тога настаје опасност да се ова установа, која треба да има благотворно дејство на сређивање спорних односа између послодаваца, с једне, и њихових ученика, помоћника или радника, с друге стране, брзо компромитује и промаши циљ који јој је законом постављен.

Да би обезбедио брзо извршење ових пресуда и осталих наређења закона о радњама, овај је закон прописао и нарочиту казну у тач. 1, чл. 155 закона о радњама. За државне и самоуправне органе који не би марљиво вршили дужности прописане или овим законом и правилницима на основу њега издатим.

Стога ми је част умолити Вас господине Министре за наређење подручним полицијским властима да општинским судовима и њиховим извршиоцима скрену пажњу на ова законска наређења и препоруче им брзо и тачно извршење пресуда судова добрих људи и осталих наређења закона о радњама [...]

Исто тако молим Вас да и самим полицијским властима поштрите наређења за извршење одредаба закона о радњама и правилника на основу њега издатих, па и ових пресуда, уколико би им по чл. 104 Уредбе дошле у извршење.“¹⁹⁰

Излазећи у сусрет молби министра народне привреде министар унутрашњих дела издаје 22. октобра 1913. распис свима окружним начелствима и Управи града Београда, у коме се препоручује „свим подручним органима и властима да брзо и тачно извршавају пресуде судова добрих људи и осталих наређења закона о радњама“.¹⁹¹

¹⁸⁹ Записник, 178.

¹⁹⁰ АСПС, МУД, ф—23, 18/1913.

¹⁹¹ Исто.

Иако је издавање овога расписа много значило у спречавању и сузбијању пљачке радника, ипак се, у недостатку ефикасне контроле исти, на ширем плану, није доследно примењивао. И после тога било је случајева неизвршавања одлука Суда добрих људи¹⁹², па је Комора, расправљајући о томе на седници од 13. новембра 1913, одлучила „да се прикупе подаци о броју неизвршених пресуда Судова добрих људи, па да се и о томе учини представка министру“.

Комора је и даље предузимала мере да одлукама Судова добрих људи и Закона у целини прибави потребну важност. На њено стално инсистирање председник општине обећао је секретару Коморе, Филипу Филиповићу, „нарочито настојавање да се пресуде Суда Добрих људи извршавају“.¹⁹³ Но и поред овога обећања, Комора обраћа пуну пажњу извршавању одредаба Закона о радњама. Како је саботажа истог била очигледна и веома распрострањена, на седници Коморе од 9. новембра 1913. веома озбиљно се о овоме расправља. Константујући да се масе најамних радника, после рата због тога налазе у веома неповољном положају и у расположењу активног штрајкачког покрета, седница закључује да је потребно да комесар реферирше министру народне привреде „о овим околностима, да би се учинило што треба па да се радницима обезбеди оно што им закон већ даје“.¹⁹⁴ Како се сва дискусија сводила на захтеве да одговорне власти предузму потребне мере у циљу ефикасног спровођења Закона о радњама, комесар Коморе обавештава исту „да ће Министарство скорих дана издати распис којим се наређује властима да настојавају на извршавању закона о радњама“, Комора, са своје стране, доноси одлуку да се упуту захтев Министарству „да оно убрза израду тога расписа“. После непуна четири месеца непрекидног настојања код министра народне привреде, овај 6. марта 1914. издаје распис о примени Закона о радњама. Овим расписом министар народне привреде упозорава одређене власти да „Министарству стижу једнако многобројне жалбе да се Закон о радњама у појединим местима и у појединим одредбама делом непотпуно, а делом никако не примењује, као и да поједине полицијске власти не предузимају потребне мере да закону прибаве потребно поштовање“. Позивајући се на чл. 159 Закона о радњама, по коме за неизвршавање одредаба законских министар има право да иеизвршиоце казни, он најстроже наређује „да се постарате да се убудуће Закон о радњама у свима својим одредбама најтачније и најсавесније извршује. Напомињем да ћу за неизвршавање ове моје наредбе према свакоме применити чл. 155 Закона о радњама по коме имам право кажњавања државних и самоуправних органа, као и органа и корпорација и њихових посебних установа, предвиђених Законом о радњама. Стављам вам до знања да сам издао строга наређења привредним инспекторима да повременим прегледима контролишу

¹⁹² Како је од својих чланова из унутрашњости добијала извештаје да се пресуде судова добрих људи не извршавају, Комора им преко *Радничких новина* ставља до знања „да се на неизвршавање одлука Судова Добрих људи ваља жалити месној полицијској власти, јер је она надлежна да примора општински суд да испуњава своју дужност. У случају да овој ништа не предузима против општине, тада ваља о томе саопштавати Радничкој комори, која ће учинити одговарајућу представу. Ваља имати на уму да Судови Добрих људи подпадају под надзор Министарства Народне Привреде, а општински судови под надзор Министарства Унутрашњих Дела“. (РН 5. XII 1913, 3).

¹⁹³ Записник, 178. — На седници од 9. новембра 1913. секретар Коморе обавештава исту о томе.

¹⁹⁴ Исто, 179.

примену Закона о радњама и извршење овога мога расписа, и да ми о нађеном стању ствари подносе своје извештаје“.¹⁹⁵

Истог дана издат је и распис о избору Суда добрих људи. Наглашавајући да и поред наредбе Министарства народне привреде није извршен избор Суда добрих људи, и да се подручне власти нису одазвале „јасним наредбама чл. 80 и 81 Закона о радњама“¹⁹⁶, зато што су поједини заинтересовани правили намерне сметње за избор Суда Добрих Људи“; да у појединим местима избор није извршен због неразумевања чл. 19 уредбе Суда добрих људи“¹⁹⁷, и да је у многим местима извршен избор Суда добрих људи, али да није конститутисан, нити је отпочео рад, — министар препоручује начелству „да свима средствима настане, да се у свима варошима, варошицама и већим индустријским местима у округу оконча избор Суда Добрих Људи у што скоријем времену. Чиним га пажљивим, да нећу трпети изигравање јасних законских прописа па она потицала ма са које стране, и наређујем му, да свакога ко би био кривац за неизвршење моје наредбе о избору Суда Добрих Људи, узме на одговорност“¹⁹⁸.

Међутим, како ни сва акта која су до тада издавана од меродавних власти нису наилазила на повољан пријем код послодаваца, због чега ни Закон није примењиван, Комора је веома брзо пратила како поменути распис утиче на извршавање Закона о радњама. Прва анализа која је направљена после месец дана примене овога расписа показала је и конкретне резултате. „Секретар Коморе, према добијеним извештајима од чланова Коморе и представника радничких из унутрашњости — обавештава седницу да се нису постигли задовољавајући резултати. У многим местима се тај Министров распис није ни осетио [...]“¹⁹⁹

Треба истаћи да је Комора, упоредо са настојањем да се прибави важност судова добрих људи, као и одредаба Закона у целини, повела и акцију за обнову старих и избор нових судова добрих људи. Но и ова акција наилазила је на знатне тешкоће. Са избором судова добрих људи и даље је ишло тешко. Правећи статистику о раду судова добрих људи почетком 1914. Комора је дошла до резултата који су јасно говорили да Судови у многим местима нису још увек установљени.²⁰⁰ Поводом тога Комора је више пута интервенисала код Министарства тражећи да се избор судова убрза и у оним местима у којима до тада нису изабрани. Секретару Коморе стављено је у дужност да иде код министра и „да настане да се ти судови што пре свуда фор-

¹⁹⁵ РН 12. III 1914, 1. — На седници од 13. марта 1914. секретар Коморе обавештава исту о томе да је поводом примене Закона о радњама у целој земљи одређена депутација ишла код министра народне привреде и да је исти одговорио да је министарство издало поводом тога два расписа — о примени Закона о радњама и Суда добрих људи. После тога је решено: „Примљено је к знању: да се стави у дужност члановима Коморе и организацијама у Београду и по унутрашњости да настану код надлежних власти да се по пропису Закон о радњама примењује.“ (Записник, 188).

¹⁹⁶ Чланови 80 и 81 Закона о радњама детаљно говоре о начину избора институције Суда добрих људи, о њеним правима и задацима, као и о начину и делокругу рада.

¹⁹⁷ У чл. 19 поменути Уредбе истакнуто је да бирачко право радника за избор Суда добрих људи не зависи од уношења у порески распоред, већ да га имају сви пунолетни радници који су српски поданици. Међутим, власти су многим радницима, супротно Уредби, одузимали бирачко право само зато што нису унели у бирачки распоред.

¹⁹⁸ РН 13. марта 1914, 1.

¹⁹⁹ Записник, 194.

²⁰⁰ Спроводићи поменути анкету, каже се: „али из многих места добијени су празни формулари и извештаји да судови добрих људи нису формиран и да су тек сада објављени избори судова добрих људи. О овоме је учинио (секретар) неколико представки Министарству.“

мирају²⁰¹. После издавања расписа, преко *Радничких новина* се обавештавало чланство о истом и препоручено је „да се одмах приступи избору Суда Добрих Људи, тамо где они нису изабрани“²⁰². На овај начин је акција за избор Суда добрих људи остваривана део по део, гледано, пак, у целини, постигнути су и одређени, позитивни резултати, можда не толико што су основани у многим местима, колико у ефекту који је постигнут њиховим увођењем, чиме је дошао до изражаја и њихов несумњив значај за радничку класу. Њиховом установом извршава се још једна важна одредба Закона о радњама, а спорови послодаваца и радника, како појединачних тако и колективних, налазе ослободу у истом и решавају се на начин на који се до тада није могло ни мислити. „Са Судовима Добрих Људи отпочиње једна нова епоха у систему расправљања спорова између послодаваца и радника.“²⁰³ Један сумаран преглед рада судова даће нам потпунију слику њихове улоге у заштити радника од неоправдане пљачке послодаваца, као и величини суме новца опљачкане од радника.

Суд добрих људи у Београду, који је изабран крајем јуна 1912. године, а конституисан и уведен у дужност јула исте године, примио је на пример, од 26. јула до краја 1912. године 228 жалби. Од тога 227 поднели су радници, а једну послодавци. Карактеристично је да је број жалби био највећи у прва два месеца рада Суда — јул—август (129 жалби), да би се пред сам рат и за време његовог трајања, њихов број знатно смањио.²⁰⁴ Од укупног броја жалби решено је и поравнато 93, а остало је нерешено 135. По жалбама које су садржавале одређена потраживања (162 жалбе), види се да је та сума износила 6.891 динар.²⁰⁵ Од ове суме наплаћено је 3.956,20 динара. Као што се види, за наплату новца су се, сем једног послодавца, обраћали само радници, и то највише због неисплаћених зарада. Од свих поднетих тужби 60% се односило на неисплату, а 30% због моментаног отпуштања са посла.²⁰⁶

Што се тиче рада судова по унутрашњости и сигурности радничке зараде, подаци говоре да се и тамо одлуке судова нису на време, често и никако, извршавале²⁰⁷, да је број радничких жалби био велики, и то углавном на закидање њихових зарада. Иако имамо податке о раду само 9 судова у унутрашњости, навешћемо неке примере који то илуструју. Рецимо радничких тужби у унутрашњости било је 154, а по-

²⁰¹ Записник, 183; — АСРС, МНП, 1913, Т-нефасц, са дел. бр. 7007-8960. — Комора интервенише код министра народне привреде што „општински суд у Аранђеловцу још ни до данас није приступио организацији Суда Добрих људи“.

²⁰² РН 13. III 1914, 1.

²⁰³ *Извештај Радничке коморе за 1912—1913*, Београд 1914, 38.

²⁰⁴ Како у извештају Коморе за 1912—1913. стоји, до опадања броја жалби је дошло упркос томе што је Суд добрих људи био, од објављивања рата, преплављен радничким тужбама, јер у протоколу Суда од 17. септембра до 1. новембра није била уведена ни једна пријављена тужба. Тек када су меродавни фактори објаснили да мораторијум не обухвата судове добрих људи, Суд је почео да ради.

²⁰⁵ Ако би се узео просек потраживања од 42,54 динара за сваку тужбу од укупно 162, целокупна сума потраживања за 228 тужби износила би 9.699,10 динара.

²⁰⁶ *Извештај Радничке коморе за 1912—1913*, 40—41.

²⁰⁷ Како су судови добрих људи штитили раднике од претеране пљачке послодаваца, то није чудно што су исти наилазили на велике препреке у своје раду. Као што смо већ рекли, одмах по свом оснивању они су наилазили на отпор послодавачких корпорација и општинских судова. Тако се дешавало, иако је по Уредби о судовима добрих људи општински извршитељ „дужан да извршује ове одлуке у току 3 дана“, да њихове одлуке нису извршаване не само одмах него ни за дуже време, а неке чак и никако. (Као нап. 206, стр. 48.)

слодавачких свега 12; укупно поднетих тужби било је 166. Од укупно поднетих тужби било је 166. Од укупног броја решено је 144 (86,7%), а остале нерешене и одбијене од суђења 22 тужбе (13,3%). Укупна сума коју су радници потраживали износила је 4.240,45 динара, од чега је наплаћено 3.579,90 динара (84,4%), а остало неисплаћено и одбијено од суђења 660,55 динара (15,6%). Због неисплаћене зараде било је 129 тужби (83,7%), док су остале биле против отпуштања са посла и др.²⁰⁸

Као што се из овог прегледа само за једну годину види, сума радничких потраживања била је знатна. Ово са своје стране доказује да је пљачка радничких зарада била веома распрострањена и да је радницима наносила знатне штете. С друге стране, ови подаци показују да је институција суда била неопходна у систему појачане експлоатације и искоришћавања радне снаге и радничких зарада, као и то да су настојања Радничке коморе и целог покрета да се они установљавају тамо где за то постоје услови била оправдана, као и да су дала и одређене резултате. У прилогу, ради стицања потпуније слике о раду судова добрих људи, прилажемо и неколико табела за 1912. и 1913. годину.²⁰⁹

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ

о раду судова добрих људи по унутрашњости Србије у 1912.

Tekući broj mesta	U MESTIMA	P O D N E T O T U Ž B I							R E Š E N O T U Ž B I							
		a) Od radnika	b) Od poslodavaca	a) Zbog momentalnog otpušta	b) Neisplate zarade	v) Neizd. uver. o radu	ž) Zbog raznih uzroka	g) Svega tužbi	Din.	p.	a) U korist radnika	Din.	p.	b) U korist poslodavaca	Din.	p.
1.	Kragujevac	11	—	2	9	—	—	11	499	00	11	499	00	—	—	—
2.	Pirot	22	—	—	22	—	—	22	716	35	14	545	00	—	—	—
3.	Požarevac	3	1	—	3	—	1	4	187	00	2	87	00	1	100	06
4.	Šabac	12	2	—	7	5	2	14	308	20	11	233	50	2	71	50
5.	Palanka	20	1	4	16	—	1	21	606	90	13	356	90	7	203	00
6.	Čuprija	68	8	2	66	—	8	76	1.562	00	68	1.112	00	5	—	—
7.	Prokuplje	6	—	—	4	—	2	6	24	00	2	8	00	—	—	—
8.	Čačak	7	—	—	7	—	—	7	282	00	7	282	00	—	—	—
9.	Trstenik	5	—	—	5	—	—	5	55	00	1	55	00	—	—	—
Ukupno:		154	12	8	139	5	14	166	4.240	45	129	3.379	90	15	401	50

²⁰⁸ Као нап. 206, стр. 45.

²⁰⁹ Поменуте табеле израдила је Радничка комора на основу извештаја својих чланова о раду судова у Београду и по унутрашњости. О овоме вид.: *Извештај Радничке коморе за 1912—1913*, 41—47.

СТАТИСТИКА

из 1913. године по извештајима чланова Радничке коморе

ODBIJENO OD SUĐENJA						NEREŠENIH TUŽBI						P R I M E D B A
a) Na štetu radnika	Suma		b) Na štetu poslodavca	Suma		a) Od radnika	Suma		b) Od poslodavca	Suma		
	Din.	p.		Din.	p.		Din.	p.		Din.	p.	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Sud d. lj. izabran je u julu 1912, za vreme ratova nije radio, ovi su podaci o radu u 1913.
3	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	Izabran u julu 1912, funkcionisao je u 1912. i 1913.
—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	Izabran u avgustu 1912, radio je u 1912. i 1913.
—	—	—	—	—	—	1	3	70	—	—	—	Izabran u avgustu 1912, radio je u 1912. i 1913.
—	—	—	—	—	—	1	20	00	—	—	—	Izabran u avgustu 1912, radio je u 1912. i 1913.
—	—	—	—	—	—	3	450	00	—	—	—	Izabran u avgustu 1912, radio je u 1912. i 1913.
2	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	Izabran u septembru 1912, radio je u 1912. i 1913.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Izabran u avgustu 1912, radio je u 1912. i 1913.
3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	Izabran u 1913, bez učešća radnika i sporove rešavao nepravilno
8	186	85	—	—	—	14	473	70	—	—	—	

Осигурање радника и радионичка правила

Када говоримо о настојањима Коморе да се Закон о радњама поштује и извршава, неопходно је неколико речи посветити њеним напорима у борби за спровођење одредаба о осигурању и заштити радника, за спровођење одредаба које су резултат дугогодишње борбе радничке класе да се у Закон о радњама унесу одредбе о заштити и осигурању радника. Савремен у многим својим одредбама, Закон о радњама, у свом четвртном одељку, садржи одредбе о обезбеђењу радника. Овим одредбама се предвиђа као обавезно — обезбеђење у случају болести и повреде, а као добровољно, у случају изнемоглости, старости и смрти, с тим што и оно може постати обавезно ако то реше заинтересоване коморе или затражи већина радника дотичне привредне гране, а по одобрењу министра народне привреде. По члану 87 „обезбеђења ће се вршити у месним задругама за обезбеђење радника, које ће се удружити у један Земаљски Савез Задруга за обезбеђење радника“.²¹⁰

Несумњиво је да су овакве одредбе представљале новину за социјално законодавство у Србији тога времена и да је било потребно

²¹⁰ Закон о радњама и социјална демократија, Београд 1910, 52. — У Закону се детаљно разрађују услови о додели помоћи у свим предвиђеним случајевима.

СТАТИСТИКА

o radu Sudu doprux sudu od 26. juna do 31. decembra 1912. u Beogradu

PREDMET SPORA	Podnete tužbe			Rešene			Poravnate			Odbijeno od su- denja do po- jave tužioca			Odbijeno od sudenja zbog prenađeznosti			Nerešene			Odustatili od tužbe												
	Od radnika	Od poslodavaca	Svega podnetih tužbi	Bez označene sume	Sa označenom sumom	Suma	Din.	p.	Bez označene sume	Sa označenom sumom	Suma	Din.	p.	Bez označene sume	Sa označenom sumom	Suma	Din.	p.	Bez označene sume	Sa označenom sumom	Suma	Din.	p.								
Zbog momentanog otpusta	68	—	68	27	41	1.668	00	4	16	872	60	3	2	75	60	2	5	107	80	—	1	30	00	16	17	513	10	—	2	68	90
Zbog nelsplate zarade	139	—	139	22	117	—	—	4	36	—	—	7	11	—	50	5	24	—	05	—	—	—	—	4	48	—	95	—	—	—	
Zbog neizdavanja uverenja o radu	6	—	6	6	—	—	—	3	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
Zbog raznih uzroka	14	1	15	11	4	184	00	2	4	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	
S V E G A :	227	1	228	66	162	1.852	00	13	56	872	85	11	13	—	10	8	20	—	85	—	1	30	00	29	65	514	05	—	2	68	90

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ
о раду Суда добрих људи за 1913. у Београду

	Podnete tužbe				Rešene		Poravnate		Odbijeno od su- denja do po- jave tužoca		Odbijeno od suda zbog nenadežnosti		Nerešene tužbe														
	Od radnika	Od poslodavaca	Svega podnetih tužbi	Bez označene sume	Sa označenom sumom	Din.	p.	Bez označene sume	Sa označenom sumom	Din.	p.	Bez označene sume	Sa označenom sumom	Din.	p.												
Zbog momentanog opusta	162	—	162	10	152	7.097	95	—	19	1.061	00	—	14	678	40	—	—	10	115	5.181	55						
Zbog neispplate za rad	190	—	190	5	158	10.216	17	—	8	464	50	—	5	377	40	—	—	4	171	9.215	81						
Zbog raznih uzroka	97	1	98	8	90	4.873	20	—	5	348	80	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	5	85	4.524	40		
Zbog neizdavanja uverenja o radu	23	—	23	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
S V E G A :	472	1	473	45	427	22.187	32	1	32	1.874	30	1	9	1.055	80	2	5	92	10	1	—	—	40	371	18.921	56	

много добре воље и стручног знања да би се оне благовремено припремиле и успешно спроводиле у живот. С друге стране, оне су уносиле знатне новине у односе радника и послодаваца и обавезу послодаваца према радницима, са којом ови, навикнути на бездушну експлоатацију, нису могли лако да се помире. Па ни сама влада, која је имала највише да се баве овим питањима, захваћена општим ставом према Закону, није његовом решавању поклањала потребну пажњу. Из тих разлога Комора је морала активније њиме да се бави.

Посвећујући питању заштите и осигурања пуну пажњу, Комора је, још пре ступања Закона на снагу, радила на томе да се припреме за решавање ових питања благовремено изврше. Одређујући своје прве задатке она наглашава да треба радити на: изради правилника за машинске инсталације, изради радионичких правила, на обавезном обезбеђењу радника и изради статута за задруге и Земаљски савез истих; на проучавању и израђивању таблица о улогу послодаваца за обезбеђење у несрећним случајевима, издвајајући као најпрече послове — израду плана рада о изради потребних правилника и формулара за обезбеђење радника и обезбеђење литературе из социјалне политике.²¹¹

Поред тога што влада није предузимала потребне мере да се обезбеди спровођење у живот одредаба о осигурању, било је и других проблема који су из тога произлазили, а са којима је Комора морала да се бори. Један од таквих проблема био је како регулисати обезбеђење радника у повлашћеним предузећима и фабрикама. До доношења Закона о радњама у овим предузећима осигурање радника вршено је на основу Закона о давању повластица. По томе Закону, власници фабрика су били обавезни да на основу својих повластица оснивају болесничке касе и остале фондове који су њиме предвиђени. До ступања Закона о радњама на снагу фабриканти се, у највећем броју случајева, нису придржавали одредаба о осигурању радника, тако да је било много фабрика где ово осигурање није за дуги низ година уведено. Како је Закон о радњама предвиђао обавезно осигурање, то су послодавци предузели све мере да остану ван одредаба Закона о радњама, а у оквиру Закона о повластицама. У том смислу поднесена су на одобрење, у много случајева, посебна Правила за помоћ у случају болести, смрти и неспособности за рад. Како је Министарство поминута Правила слало и Радничкој комори на мишљење, ова је користила прилику да о томе изнесе своје категоричко мишљење одбијајући усвајање оваквих правила, као и уопште против стварања помених фондова, инсистирајући на томе да се упорно ради на извођењу обавезног општег обезбеђења.²¹² Саопштавајући министру народне привреде своје мишљење, Комора предлаже да се израде Правила за осигурање радника у случају болести, смрти и неспособности за рад, а њен секретар лично иде код министра и тражи да овај нареди израду правила за опште обезбеђење радника. Сагласивши се са мишљењем Коморе, министар је обећао да ће сви пројекти и правила потицати из Министарства.²¹³

Међутим, послодавцима дуго ово питање није било јасно, па је и Индустријска комора, којој су се индустријалци најчешће обраћали, морала са своје стране да интервенише и објашњава закон. На молбу једног индустријалца да му се објасни на који начин треба да врши осигурање радника, она је донела начелно објашњење да су они дужни да „по својим повластицама оснивају болесничке касе и остале фондове с тим: 1) да министар има право да нареди приступање Зе-

²¹¹ Записник, 14—17 (Седница од 16. јануара 1911).

²¹² Исто, 18. — Комора је, на пример, била против усвајања Правила Ужичке ткачке акционарске фабрике.

²¹³ Записник, 20 (седница од 20. јануара 1911).

маљском савезу и општим касама и 2) да Земаљски савез за осигурање радника има да врши врховни надзор и над тим касама“.²¹⁴ Ослањајући се на овај акт Коморе, министар народне привреде даље прецизира ове одредбе о осигурању радника, наглашавајући да ће се одредбе Закона о радњама примењивати и на повлашћена предузећа „уколико се не противе одредбама специјалног закона по којима су повластице дате. Према томе повлашћена предузећа су дужна да оснују фондове предвиђене законом и њиховим повластицама, а у фондурске статуте, уколико у њиховим повластицама није изрично другачије наређено, имају да уђу све оне одредбе из закона о радњама које се односе на осигурање радника“.²¹⁵ Међутим, министар народне привреде прави разлике између фондова повлашћених предузећа који су већ постојали приликом ступања у живот Закона о радњама и фондова који се оснивају по ступању закона у живот. Први би се, према чл. 94 Закона о радњама, факултативно сматрали као месне задруге у смислу закона, а други би то били обавезно. На крају министар решава да повлашћена индустријска предузећа, уколико то до сада није извршено, у смислу својих повластица, оснују одговарајуће фондове за обезбеђење радника, с тим да у своја правила унесу и оне одредбе о обезбеђењу радника које се не би косиле са изричним законским наређењима у појединим повластицама.²¹⁶

Поред овога, питање организације Земаљског савеза за осигурање и израду правила за осигурање радника остало је у центру интересовања Коморе. Комора је узалудно чекала да министар нешто уради на изради правила, па је на седници од 23. марта 1911. године Димитрије Туцовић реферисао седници да се од Министарства не може ускоро очекивати пројект правила за опште обезбеђење радника, истичући да ако се жели брже доћи до правила, да их сама Комора мора израдити.²¹⁷ Но изгледа да рад на овоме није био тако једноставан. У Србији се до тада није на сличним пословима радило, па се указала потреба да се неколико људи пошаље у земље где су оваква правила већ постојала, и обавесте се о њиховој изради. Секретар Коморе је, поводом тога, ишао код министра народне привреде, где је договорено да се два питомца пошаљу ван земље ради изучавања социјалног законодавства и осталих социјалних установа.²¹⁸ Са своје стране, Комора је одредила „друга Здравка Тодоровића, као интелектуалца,

²¹⁴ АСРС, МНП, 1911, Т-нефасц. по дел. бр. 75—18.449. — На седници од 12. августа 1911. Комора је о овоме одлучивала.

²¹⁵ АСРС, МНП, 1911, Т-нефасц. по дел. бр. 75—18.449.

²¹⁶ Исто. — По чл. 94. Закона о радњама предвиђено је: „Братимске касе, као и фондови по државним радионицама и приватним предузећима који буду постојали у време доношења овог закона, могу задобити право да се сматрају као месне задруге у смислу овога закона, а под условима који се утврде између њих и Земаљског Савеза. Тамо где се овај споразум не постигне, могу ове задруге и даље постојати, по закону о задругама за узајамно помагање, али се тиме радиници дотичних предузећа не ослобађају обавезе обезбеђења.“ — Питањем осигурања радника у повлашћеним предузећима бавила се и Индустријска комора, заузимајући став да: 1) фондови за обезбеђење радника у повлашћеним предузећима имају се сматрати за месне задруге у смислу чл. 93 Закона; 2) обезбеђење се има извршити према одредбама Закона о радњама, уколико закони о повластицама не би другачије наређивали; 3) ти фондови стоје под надзором Земаљског савеза и министра народне привреде, који могу решити приступиће општим месним задругама, ако те задруге не могу да одговоре својој циљу. (*Извештај Индустријске коморе за 1911*, Београд 1912, 8—9).

²¹⁷ Комора чак овлашћује Д. Туцовића да нађе неко лице које би хонорарно радило на овом пројекту правила.

²¹⁸ Записник, 26. — О овом договору Туцовић реферише на седници од 23. марта 1911.

а другог радника изабраће једна друга седница Коморе²¹⁹. У међувремену, секретар Коморе је од стране Министарства народне привреде позван на састанак „на коме ће се израдити статут земаљског савеза за осигурање“.²²⁰ На том заједничком састанку секретара свих комора одлучено је да се предложи министру народне привреде да се од стране комора импровизује привремена управа Земаљског савеза за извођење осигурања; овај привремени савез би, са своје стране, приступио изради статута и организацији задруга за осигурање у болести, смрти и неспособности за рад.²²¹ На овај начин су постигнати први резултати. Међутим, даљи преговори наишли су на знатне тешкоће. Око начина израде правила за организацију Задруга за осигурање дошло је до неслагања у основним поставкама, па је Д. Туцовић, после безуспешног настојања да се постигне јединствено гледиште, а које би одговарало интересима радника, у име Коморе изјавио да се на овај начин поменути посао не може успешно завршити и „да Радничка Комора очекује пројекте правила и свих правилника од стране Министарства“²²².

Како су се Коморе у начелним стварима разилазиле, то је Министарство народне привреде узело на себе да изради статут Земаљског савеза за радничко обезбеђење и да га достави Комори на мишљење. Већ у току јуна 1911, а у смислу чл. 87 Закона о радњама, Министарство народне привреде је израдило пројекат статута Савеза²²³ и послало га коморама. Расправљајући о истом, Радничка комора је прихватила достављени пројекат, тражећи да се изврше измене у погледу постављања председника и директора, с тим да првог предлаже управа Савеза о потврђује га министар, а да директора бира Управа без икаквог мешања Министарства.²²⁴ По статуту који је израђен, Земаљски савез је требало да припреми све мере за увођење у живот организације за радничко обезбеђење. У њему би били заступљени подједнако и послодавци и радници. Са жељом да се одредбе о осигурању радника што пре спроведу у живот, а полазећи од значаја који је Савез у томе имао, Комора је стално настојала да се исти што пре установи и уведе у живот. Констатујући да се Закон о радњама у многим одредбама не извршава Комора, између осталог, тражи да се, сходно предлогу статута, формира привремена управа централне задруге за осигурање. „Та привремена управа имала је припремити све што осигурање тражи.“²²⁵ Међутим, и овога пута испољила се уобичајена спорост, која карактерише све послове који се тичу одредаба о радничкој заштити и осигурању. Процењујући да ће реализација започетог посла да се одужи, а знајући да велики број радника услед слабе, готово никакве заштите на раду свакодневно страда, остајући при томе без могућности наплате било какве накнаде, Радничка комора, полазећи од одредбе Закона о радњама, по којој је послодавац дужан да исплати накнаду раднику у случају повреде, препоручује радницима да се, за време док се одредбе о осигурању не уведу, служе

²¹⁹ Записник, 31. — Није нам познато да ли су ови изабрани послати да обаве предвиђени посао, али се зна да је Туцовић, почетком јуна, путовао у Беч „ради обавештења и података за установу Земаљског Савеза задруга за помагање у болести, смрти и онеспособљења“. По повратку из Беча, он обавештава седницу да је добио све формуларе за администрацију у задругама.

²²⁰ Записник, 30.

²²¹ Исто, 33 (29. априла 1911).

²²² Записник, 34. — На седници од 18. маја 1911. Комора је усвојила оваква гледишта свога секретара.

²²³ *Штампа*, 20. VI 1911. — По извештају Индустијске коморе види се да Статут није спроведен у живот ни 1912.

²²⁴ Записник, 48 (6. јула 1911).

²²⁵ Записник, 63 (24. јула 1911).

тужбом суду. Овим се уједно желело да се послодавци натерају да што пре организују задруге за обезбеђење.²²⁶ Али ни после четири месеца ситуација се није много изменила. По многим елементима могло се наслутити да организација Земаљског савеза задруга за осигурање неће моћи у 1911. години да се оствари

Новембра месеца 1911. министар саопштава да је статут Задруге код њега на потпису, али да, уз то, намерава „послати два чиновника на страну ради студије о уређењу и организацији ових задруга“. После месец дана министар је у Скупштини много одређеније рекао да питање обезбеђења радника неће моћи тако брзо да се реши. На питање социјалистичког народног посланика, Трише Кацлеровића, зашто се одредбе о осигурању радника не спроводе у живот, он је одговорио: „А оно питање о обезбеђењу радника, што ви желите да до првог јануара (1912.) ступи у живот, то ће тешко бити. Те установе о обезбеђењу радника нису тако просте, оне су суптилне, особито ове установе о обезбеђењу. Ја сам казао да сам одредио два чиновника који ће отићи у Швајцарску, Немачку и Аустрију да проуче та радничка обезбеђења, да не лутамо са тим, па кад то уведемо да буду и послодавци и радници сви заједно задовољни. Дакле, као што видите и са стране моје, а и са стране владине најбоља је воља да се сви ти интереси задовоље.“²²⁷

Овим су министар и влада показали не само недостатак добре воље већ и пуну неспособност да се стручно ангажују да једну веома важну страну социјалног законодавства благовремено и у корист радничке класе реше. Како је велики део радника, и поред тога што је постојао Закон о радњама, остала без заштитних одредаба, била изложена свакодневним повредама на раду и болестима које су захватале велики број радника, Радничка комора, протестујући против неизвршавања Закона о радњама и његове планиране измене, тражила је од владе да не мења Закон о радњама, јер „пројектоване измене не мењају, већ у ствари уништавају у закону о радњама предвиђену заштиту и осигурање радника у Србији [...] осигурање одлаже за дуги низ година а управа осигурања предаје у руке бирократије“.²²⁸ Но овде се није могло ништа учинити, поготову што је убрзо дошло до избијања балканских ратова, тако да се тек јануара 1914. године оно поново покреће са мртве тачке.²²⁹ Избијањем првог светског рата његово спровођење поново је заустављено за дуже време.

Тако су све одредбе о осигурању које је требало да се извршују преко месних задруга, удружених у Земаљски савез задруга, остале само мртво слово на хартији. Опште осигурање, као основна мера једне

²²⁶ Исто.

²²⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине*, сазив за 1911, књ. 24, Београд 1912, 6.

²²⁸ Записник, 174. — На Трећој пленарној седници од 29. августа 1912. Комора је донела резолуцију у којој се налази и овај захтев. Извршни одбор Коморе био је овлашћен да је достави влади са потребним образложењем.

²²⁹ Секретар Коморе Ф. Филиповић, предложио је министру народне привреде у име Коморе да поново покрене питање оснивања Задруге о обезбеђењу радника према Закону о радњама. Као секретар, Филиповић је задужен да студира то питање, као и поједине пројекте о радничком осигурању у другим земљама, па да према томе изради пројекат. Филиповић је доста радио на проучавању ових питања и 13. марта 1914. извештава Комору да је о овим стварима разговарао и са „друговима делегатима на партијском конгресу — са Маркићем и осталим страним делегатима из Босне и Херцеговине и осталих места, како су ти фондови код њих установљени“. Извршни одбор је решио да се на томе и даље ради, како би се Министарство народне привреде што пре ангажовало на доношењу правила и установљењу фонда за осигурање радника.

здраве социјалне политике у заштити радничке класе, остало је неизвршено. Никакве мере нису предузимане да се веома чести несрећни случајеви отклоне, или бар смање, као ни да се обезбеди надокнада повређеним радницима. „На тај начин створена је могућност за безобзирну експлоатацију радне снаге, а преко ње широко поље жртвама рада за које нико не одговара.“²³⁰

Како је, поред осигурања радника, било веома важно и питање њихове заштите на раду, то је Комора и у овој области имала доста посла, тим пре што се фабриканти и послодавци нису придржавали одредаба о заштити радника. Иако је Закон о радњама у чл. 70 обавезивао фабриканте да на видном месту држе радионичка правила која би садржавала „прописе о начину и времену рада, о плаћању и исплати радника, о отказу, о казнама за погрешке противу правила, као и о другим односима који се радника тичу“²³¹, у највећем броју радионица и фабрика ова правила нису постојала. С обзиром да су ова правила задирала у основна питања радника и послодаваца при ступању на рад, за време његовог трајања и приликом распкидања радног односа, Радничка комора је инсистирала да се у духу Закона израде појединачна правила за све радионице и послодавци обавезу да их се придржавају и да их истакну на видном месту у радионици, како би били приступачни свим радницима.²³² Недостатак ових правила јако се осећао јер су повреде на раду биле све чешће, а штета коју су радници подносили све већа. Подаци говоре да је услед неизвршавања одредаба о заштити на раду број повређених из дана у дан растао, и да је, сразмерно томе, растао и број представки које је поводом тога Комора морала чинити Министарству. Констатујући, на пример, да је број несрећних случајева, само у фабрици шећера у сталном порасту, „Радничка комора налази да је неопходно потребно да Министарство привреде образује специјалну комисију која би испитала главни узрок овим учесталим несрећним случајевима“ при томе инсистирајући да у комисију уђе и „један њезин представник“.²³³ Оваква ситуација и очити примери све чешћих повреда на раду намега је, сам по себи, потребу што брже израде поменутих правила.

Радничка и Индустриска комора, које су по Закону о радњама биле овлашћене да потврђују радионичка правила, биле су највише ангажоване око њихове израде. После дужих припремних разговора (у децембру 1911. године), постигнут је споразум о изради радионичких правила за индустријска предузећа. Међутим, иако начелно сагласне, коморе се нису сложиле у низу појединачних питања. Интереси радника и послодаваца нису се подударали, па су и Коморе, заступајући интересе радника, односно послодаваца, инсистирале на уношењу оних одредаба које би више користиле њиховим штићеницима. Пошто је упознат са резултатима ових разговора, Извршни одбор Коморе је решио „да се постигнути споразум у начелу прими, и да се постара наш пуномоћник да унесе још неколико одредаба које ће са секретаром, другом Туцовићем, пројектовати. Сем тога Радничка Комора ће образложити све оспорене тачке, и своје разлоге, у нарочитој преставци Министарству и штампати у, Радничким Новинама“.²³⁴ На крају је Радничка комора израдила пројекат ових правила и поднела их министру народне привреде на преглед. Имајући пред собом готов пројекат правила министар је одредио једну мешовиту комисију коју су сачињавали представници Радничке и Индустриске коморе, као

²³⁰ *Извештај Радничке коморе за 1914—1920.*, Београд 1920, 26.

²³¹ *Закон о радњама и социјална демократија*, Београд 1910, 46.

²³² Интересантно је напоменути да је и питање израде радионичких правила било стављено међу прве задатке којима се Комора имала бавити.

²³³ АССР, МНП, 1913, Т-нефасц. дел. бр. од 1006—1481.

²³⁴ Записник, 85—6 (седница од 17. децембра 1911).

и чиновници Министарства, да проучи овај пројекат и поднесе му извештај.²³⁵ На овај пројекат Индустијска комора је ставила низ приредби и предлагала многе „реакционарне измене и допуне“. Полазећи са различитих класних позиција, Радничка и Индустијска комора се нису могле сложити у низу битних питања. Како је по Закону о радњама сва спорна питања имао да решава министар народне привреде, образована је једна „чисто бирократска“ комисија која је на основу става обе коморе требало да да нову редакцију радионичких правила. Изгледа да је ова комисија убрзо завршила свој посао, јер Д. Туцовић, фебруара 1912. године, извештава Комору да се радионички правилник за индустијска предузећа већ налази пред министром народне привреде, и „да ће кроз који дан бити и готов“.²³⁶

Претпостављало се да ће правила ускоро ступити на снагу, па се напомиње „да чланови треба да настојавају да се правилник примени у индустријским предузећима и да све могуће изигравање и неprimене доставе Привредној инспекцији“. Међутим, јула 1912. године министар народне привреде поново сазива састанак секретара Комора „ради утврђивања радионичких правила за индустијска предузећа“²³⁷, на којој су присуствовали и представници Радничке коморе. И овога пута је, због неслагања, дошло до одлагања усвајања радионичких правила, тако да је, услед ратова који су у међувремену избили, њихово усвајање одложено, да би се поново покренуло тек почетком 1914. године.²³⁸ Марта месеца 1914. године Комора је поново покренула питање радионичких правила. Размотривши све раније предлоге она задужује свога секретара да на основу дискусије и ранијих пројеката изради коначну редакцију и пошаље је министру. У духу заједничког закључка секретар је наставио рад на редакцији радионичких правила, при томе непрестано контактирајући са Индустијском комором. Међутим, ни овога пута није могло доћи до пуне сагласности, па су опет спорна питања упућена министру народне привреде на мишљење.

У Министарству је израђена коначна редакција ових правила. Али Министарство ни овога пута није донело дефинитивну одлуку о његовом усвајању. Тако су односи између радника и послодаваца и даље остали неодређени. Нормално је, зато, да је ово стање не само наносило штете радницима него је у знатној мери отежавало рад судова добрих људи, који су, услед недостатка радионичких правила и радничких уговора, били до те мере претрпани жалбама да нису могли одговорити деликатном задатку који им је Закон о радњама одредио.²³⁹

Тако се овим правилима, око којих се преко две године водила упорна борба, губи сваки траг, а радничка класа, по ко зна који пут остаје без још једне корисне одредбе социјалног законодавства.²⁴⁰

²³⁵ РН 26. IV 1914, 3.

²³⁶ Записник, 117.

²³⁷ Исто, 155. — Ф. Филиповић и Ј. Павићевић су одређени да присуствују овој конференцији.

²³⁸ Међутим, ваља напоменути да је и за време балканских ратова неколико пута покушавано како од стране Радничке тако и Индустијске коморе да се израде ова правила, али су сви ти покушаји остали без резултата, јер се министар правдао ванредним приликама и пречим задацима него што су радионичка правила.

²³⁹ *Извештај Индустијске коморе за 1912/13*, Београд 1914, 66.

²⁴⁰ Записник, 195. — Комора је крајем априла закључила да Министарство још увек није ништа предузело да се реши ово питање, па је ставила „извршиоцу“ у задатак „да то питање у Министарству убрза за решавање“. Међутим, ни овога пута није ништа било. Почетком јуна 1914. Радничке новине су поводом овога писале: „После ратова једна омања комисија под председништвом др Богд. Марковића, начелника одељења за трговину, радност и саобраћај, понова је покренула ову ствар и израдила коначну редакцију ових радионичких правила. И овога пута очекивала

Залажући се да се што пре израде радионичка правила и њихова примена осети у пракси, Комора је инсистирала да она буду једнообразна за сва предузећа и радионице. Ово је чинила стога што је била пракса да су поједне фабрике, желећи да искористе овај вакуум до доношења радионичких правила истих за све, доносиле посебна радионичка правила која су њима највише одговарала и поднсиле их Радничкој и Индустриској комори на потврду. Не могавши увек да спречи усвајање оваквих, посебних радионичких правила, Комора је одбијала да иста усвоји напомињући да се у „Министарству раде правила за сва предузећа“.²⁴¹ Како је ово било повезано са изградом радионичких правила, која до почетка Првог светског рата нису усвојена, то се ни овде нису могли постићи увек задовољавајући резултати.

Као што се из свега напред реченог види, Радничка комора је морала да улаже велике напоре да би обезбедила да се што већи број одредаба Закона о радњама спроводи у живот. Али, и поред знатног успеха који је у тој борби постигла, она је свакодневно била у ситуацији да интервенише код министра народне привреде што се одредбе Закона не извршавају како треба. Анализа коју смо на основу доступне грађе вршили показује да се борба око Закона о радњама манифестовала у различитим облицима, и зависно од тренутног односа снага добијала или губила на интензитету. А сам интензитет борбе се мењао, јер су обе стране биле час у офанзиви, онда када су њихови интереси били више угрожени, час у дефанзиви, онда када је њихова борба доносила одређене резултате. Међутим, за радничке организације и радничку класу у целини карактеристично је да су углавном биле у офанзиви, с обзиром да су одредбе Закона о радњама биле од стране послодавца све отвореније и све грубље гажене и изиграване, а влада готово ништа није предузимала да их од тога заштити. Нормално је онда било да је и Радничка комора, са своје стране, улагала све од себе, користећи се својим положајем и утицајем који је као државна институција имала, да се Закон о радњама примењује у живот. Тако се она у току своје делатности бавила разним питањима. Интервенисала је да се извршавају поједине одредбе Закона, да се организују поједине институције предвиђене Законом о радњама; интервенисала је и у свим случајевима када су послодавци, не вршећи одредбе Закона наносили штету радницима. Међутим, Комора се није бавила само појединачним питањима која су настајала услед неправилне примене законских одредаба. Пратећи спровођење Закона у целини, Комора је вршила анализу резултата његове примене, учавала битне карактеристике и негативне тенденције које су се у току примене појављивале. У исто време пратила је и реакцију радника на кршење и изигравање законских одредаба, па је, полазећи са једног ширег становишта заштите класних интереса радника и борбе за што потпуније спровођење Закона, а желећи да уразуми владу да предузме потребне кораке да се Закон правилно спроводи у живот и не изазивају радници на акцију, у одређеном смислу интервенисала код исте.

се само потврда од стране министра привреде. Али баш у то време, као на зло, установи се одсек за социјалну политику и би постављен за шефа одсека познати непријатељ радничке класе и признати чувар еснафских и фабричких привилегија г. Сима Аврамовић. И овај типус прожет ненормалном и болесном мржњом према пролетаријату, узе ову ствар у своје руке, стрпа радионичка правила у своју фиоку и до дан данас се не потврђују радионичка правила, чију је редакцију Радничка комора била израдила још пре три ипо године.“ (РН 13. VI 1914).

²⁴¹ Записник, 154. — На седници од 24. јула 1912, на пример, саопштава се да је фабрика „Гојевац“ послала радионичка правила Комори на одобрење. Комора је решила „да се одбију његова радионичка правила пошто се у Министарству раде правила за сва предузећа“.

Радничка комора улаже знатне напоре да скрене влади пажњу да може доћи и до тежих последица ако се настави са грубим и отвореним гажењем Закона о радњама. Она уверава Министарство „да је општа узрујаност [...] узела најозбиљније размере и да је оваквим догађајима тешко сагледати крај, ако она у смислу наше раније представке не буде наредила својим органима у земљи да Закон о радњама врше као и сваки други“.²⁴² На својој првој пленарној седници Комора са жаљењем констатује да се Закон о радњама нигде у земљи не спроводи како треба, да би већ после пола године његовог примењивања дошла до јасног убеђења о апсолутној кривци владе што се закон не спроводи у многим његовим одредбама, не устручавајући се да је и јавно за то оптужи. „На својој првој Пленарној седници Радничке Коморе, представници радничке класе у Србији утврдили су, и то Министарству Народне Привреде саопштили да се заштитне радничке одредбе Закона о радњама не извршавају. Ово саопштење поткрепљено је масом представки којима је Радничка Комора пре и после тога обавештавала Министарство Народне Привреде о неизвршавању заштитних радничких одредаба Закона о радњама). Утврђујући на својој другој Пленарној седници од 1. фебруара 1912, да се у погледу спровођења овога закона не стоји ништа боље ни данас, чланови Радничке Коморе, као пуномоћници радничке класе у Србији подижу на овај начин јавну оптужбу против Краљевске Српске Владе за непоштовање и невршење закона, за жртве које због те незаконите праксе подноси данас радништво Србије, и које не сатиру само неопредмлено раднике и њихове породице, већ задају тешке штете привредном животу, културним и националним интересима народа. Седница Коморе ставља у дужност Извршном одбору да ову јавну оптужбу отштампа у свом органу и достави Министарству Народне Привреде уз преставку уз коју ће се изразити жеље исказане на другој пленарној седници.“²⁴³

Овако јасно изражен став Коморе и решеност да одлучно укаже на главног кривца што је извршавање Закона о радњама дошло у такву ситуацију, и жеље да о томе упозна ширу јавност изненадила је и самог комесара Коморе дра Сретена Кужеља. Министров комесар у Комори, као представник владе, незадовољан оваквим ставом Коморе, сматрајући уз то да „Комора као подчињено тело може чинити само представке, а не може своје надзорне органе оптуживати“, тражи категорички да се из представке избаци пасус „Комора подиже јавну оптужбу против владе“.²⁴⁴ Ова интервенција комесара Кужеља изазвала је врло оштру и интересантну дискусију, која је покренула и питање аутономије Коморе и њених права. Председник Коморе Лука Павићевић упозорио је прво на то да комесар нема права да утиче да одлуке Коморе, али да ипак дозвољава дискусију, јер „ми хоћемо да будемо толерантни“. Комесару се, уз то, ставља до знања да је на основу Закона о радњама Комора аутономно и независно тело, слободно изабрано од своје класе, те да, према томе, иста мора да буде изразити представник радничке класе и њених интереса. Према томе, „ми не можемо допустити да се ма чиме крњи пуна аутономија самоопредељења“.²⁴⁵ Када је комесар и поред свега ставио примедбе на записник, поновивши своје раније захтеве, секретар Коморе Д. Тучковић је изјавио „да је Комесар прекорачио закон и да он категорички одбија свако мешање у рад Коморе, од стране Министарства

²⁴² РН 15. VII 1911.

²⁴³ Записник, 115 (Друга пленарна седница Коморе од 1. фебруара 1912).

²⁴⁴ Записник, 115, 126.

²⁴⁵ Исто, 116.

Народне Привреде²⁴⁶. После краће дискусије Комора се сагласила са предлогом да се убудуће ради онако како то Закон о радњама наређује, и да се сличне ствари не допуштају. Комора остаје при свом ранијем мишљењу „а г. Комесар нека чини са своје стране шта мисли“²⁴⁷.

РЕЗУЛТАТИ ДЕЛАТНОСТИ КОМОРЕ У СПРОВОЂЕЊУ ЗАКОНА О РАДЊАМА

Без обзира на све околности под којима је Закон о радњама рађен и изгласан у Скупштини, без обзира на све отпоре који су се јављали приликом његове израде, као и приликом његовог спровођења у живот, његовим ступањем на снагу десиле су се у животу Србије многоструке промене. С једне стране, он је својим либералним реформама изазвао нешто убрзанији ритам производње у индустријским предузећима, због чега је и укупна годишња производња порасла, као и зараде послодаваца. С друге стране, он је својим заштитним одредбама утицао и на побољшање положаја радника. Одредбе о заштити и осигурању радника у знатној мери су погодиле послодавце, повећавајући њихове трошкове око тога, па су се на овом питању нарочито заостриле противуречности капиталистичке производње; и то нарочито на терену односа послодаваца и радника. Ако се од стране осталих моменти, ово је био један од основних узрока отпора послодаваца спровођењу Закона о радњама. Међутим, иако су ове обавезе о осигурању и заштити радника стварале нове трошкове послодавцима, и поред њиховог сталног и организованог отпора, одредбе Закона о радњама су се, уза сталну и упорну борбу Радничке коморе и организованог радничког покрета, постепено спроводиле у живот.

Ако пратимо одредбе о радном времену видећемо да су се оне временом све чешће спроводиле у живот, првенствено у већим фабрикама и предузећима, и местима где су радничке организације биле јаче и спремније за борбу.

Говорећи о претераној капиталистичкој експлоатацији и веома тешком положају радника у лесковачкој текстилној индустрији, нарочито децје радне снаге и радника у осталим местима Србије, Димитрије Туцовић²⁴⁸ истиче да су већ током 1911. постигнути извесни резултати. Тако су у Месковцу већ крајем 1911. десеточасовни радни дан имали у занатским предузећима обућарски, кројачки, столарски и металски радници.²⁴⁹ У фабрици кудеље у Лесковцу, у којој је радило преко 200 радника, такође је било уведено десеточасовно радно време. У фабрици шамија у Нишу, у којој је радило 100 радника, време рада је било усаглашено са Законом. За низ предузећа и фабрика

²⁴⁶ На седници од 8. фебруара 1912.

²⁴⁷ Комесар је, са своје стране, претио да ће он „ово питање покренути пред Министарством, па како га оно реши“.

²⁴⁸ Као секретар Коморе, Димитрије Туцовић је, крајем августа и почетком септембра путовао кроз Србију, нарочито у веће привредне центре, испитујући како се спроводи Закон о радњама. На том путу он је обишао 15 фабрика и нашао да је стање са извођењем Закона о радњама у целини незадовољавајуће, али да су ипак постигнути задовољавајући резултати; нарочито тамо где постоје јаке организације, и у мањој мери тамо где су организације слабе „али су послодавци морали подлећи заједничком тражењу радника“. (*Писма Димитрија Туцовића са пута по Србији*, Београд 1949. год.)

²⁴⁹ „Где је раније рађено 12, 14 и више часова дневно, данас се ради 10 часова. Ову тековину своје борбе ужива данас у Лесковцу више стотина радника.“ (*Писма Д. Туцовића са пута по Србији*).

било је карактеристично да су извојевале недељни одмор. У фабрици штофа у Лесковцу, у којој је радило око 500 радника, ступање Закона у живот обележено је на тај начин што је фабрика, од првог јула, дала ноћној смени радника пола сата одмора у поноћ ради припремања хране. До тада радило се целе ноћи без престанка. У фабрици штофа у Грделици, са ступањем Закона о радњама у живот, радници су добили на подне 1,5, уместо 1 сат одмора.²⁵⁰ У фабрици стакла у Параћину уведено је радно време од 10 часова, изузев одељења где се израђују стакла од смесе, а у коме радници не раде дуже од 9 часова. Непостојање потпуније статистике не даје нам могућности да наведемо све појединачне примере којих је несумњиво још било, али и ови наведени говоре о томе да су се почетни резултати показали већ у првој години спровођења Закона о радњама. Несумњиво, за ово треба захвалити и сталном, организованом притиску радничке класе, као и настојањима Радничке коморе да се што више одредаба Закона о радњама спроведе у живот. Свакако да је оваква активност радничке класе и атмосфера која је створена доношењем Закона о радњама, који је наговештавао једну реалнију перспективу у побољшању положаја радника, довела до веома интензивног штрајкачког покрета у 1911, 1912. и 1913. години. С обзиром на поменути став владе и буржоазије, на овај се начин такође вршио притисак да се Закон о радњама спроводи у живот. У односу на раније године, у 1911. и 1912. години било је, по броју, много више штрајкова него 1910. или 1909. године, као што је и много већи број радника учествовао у њима. Штрајкови су углавном вођени за скраћење радног времена и повећање надница. Захваљујући својој организованости и снази радничких организација, као и околности да је тражено скраћење радног времена на време Законом прописано, и штрајкови су, са своје стране, имали позитивно дејство на скраћење радног времена, па, према томе, посредно и на спровођење Закона о радњама.

Тако је, на пример, у 1911. у осам бранши смањено радно време у просеку за 2,25 часа (металци, кројачи, опанчари, дрводељци, абаџије, терзије, кожарско-прерађивачки и транспортни радници).²⁵¹ Године 1912. радно време једанаест бранши скраћено је у просеку за 1,8 часова (металци, дрводељци, кројачи, керамичари, рудари, молери, млинарско-пекарски, транспортни, берберски, терзијски и кожарско-прерађивачки радници).²⁵² Године 1913. штрајковима, који су по броју били мали али веома значајни због свога интензитета и зато што падају у време најхаотичнијих прилика у земљи, постигнуто је скраћење радног времена у просеку за 2,15 часа (текстилци, обућари, кројачи, грађевинари, абаџије, металци).²⁵³

У целини гледано, до балканских ратова, у погледу радног времена постигнути су знатни резултати. Један сумаран преглед радног времена пре и после балканских ратова, сачињен за 15 струка из 26 вароши најбоље нам ово илуструје. По овој статистици, од 15 струка

²⁵⁰ У недостатку података не можемо навести све случајеве примењивања Закона о радњама, али и ови први резултати у 1911. години показују да је упорна борба и настојање да се Закон примењује дала почетне резултате. (Писма Д. Туцовића са пута по Србији; Д. Туцовић, *Пред живим борбама. Борба*, књ. 4, бр. 17, 166—167.)

²⁵¹ *Синдикални покрет у Србији од 1911. до 1913. Извештај Главног радничког савеза поднесен VII синдикалном конгресу 1914*, Београд, 28.

²⁵² Тако је у седам случајева радно време скраћено за пола часа, у 9 случајева за један час, у 5 случајева за два часа, у два случаја за три часа, у једном случају за седам сати и у једном случају за шест сати. У свих 25 случајева скраћењем радног времена обухваћено је 1.268 радника).

²⁵³ У 2 случаја скраћено је за пола часа, у 1 случају за 3/4 часа, у једном случају за један и по час, у два случаја за 2 часа, у једном случају за 5 сати. Укупно у 7 случаја обухваћено је 226 радника.

у којима је све заједно радило нешто преко 15.000 радника у 1114 радионица, предузећа и фабрика, радно време је сведено на Законом прописано радно време од 10 часова, с тим што је у појединачним случајевима извојевано и радно време од 9 и 9,5 часова. Гледано по струкама, најбоље услове рада извојевали су дрводељски радници. Њихово просечно радно време износило је чак 9,9 часова. Одмах за њима долазе кројачки и грађевински радници, чије је просечно радно време 10,2 часова, месарски радници (10,6), терзијски (10,8), фабрички и транспортни (11,0), берберски (11,3), кожарски (11,4), абацијски (11,5), опанчарски (11,7), металски (11,8), трговачки помоћници (12,5), млинарски (12,8) и келнерски (13,4) радници.

Већ после ратова стање се знатно погоршало. Тада, само у 41 случају, имамо десеточасовно радно време; у осталим случајевима оно се попело на 11, 12, 13, 14, 15, 16—20 часова. Ако бисмо ишли у навођењу просечног радног времена истим редом као раније, оно би изгледало овако: 11,0 часова, 11,8, 12,2, 12,6, 13,5, 12,4, 13,3, 13,8, 12,4, 13,8, 12,8, 14,9, 15,8, и 17,5 часова.²⁵⁴

Као што се из расположивих података види, доношењем Закона о радњама осетила се тенденција побољшања услова рада, која се реализовала у постепеном, све чешћем скраћивању дужине радног времена. Ово се нарочито залажа ако се упореди дужина радног времена пре и после балканских ратова, а нарочито после првог светског рата.

Из једног извештаја кожарско-прерађивачких радника за поједина места ова разлика у дужини радног дана веома се јасно уочава. Тако се у Пироту радило дневно 10, а после ратова 14 часова; у Ваљеву, пре рата 10, а после ратова 14; у Свилајци, пре рата 10, после ратова 18 часова.

У целини гледано, балкански ратови су, уопште узевши, погоршали положај радника, што се огледало у све чешћем продужењу трајања радног дана. Што се тиче надница, оне нису повећане, или су та повећања била минимална и појединачна. Но како год се погледа, буржоазија није била задовољна; поготову стога што се, услед организованог и упорног иступања, радничким захтевима све чешће морало излазити у сусрет²⁵⁵, с једне, и што су се одредбе Закона о радњама ипак морале постепено уводити у живот, с друге стране. Узгред треба истаћи да се све ово могло постићи и због тога што су интереси капиталиста и њихова економска рачуница диктирали један динамичнији темпо привредног развитака. Међутим, и поред осетног привредног развитака земље чији је несумљив подстрекач био у знатној мери и Закон о радњама, буржоазија се жалила да јој исти намеће велике обавезе и режијске трошкове који настају услед његове привмене. Навикнути да радничку снагу и јефтин рад експлоатишу до максимума, они су жалили што један део вишка рада сада одлази за потребе радника.

Поред ограничења радног времена уопште, њима је тешко падала и одредба којом се забрањује деци испод 16 година да раде више од 8 часова. На њихова места морали су узимати одрасле раднике, које су за исто радно време морали више да плате. Нормално, ово је покупило њихове „продукционе трошкове“, па се у Извештају Инду-

²⁵⁴ Као нап. 251, 22—23.

²⁵⁵ У часопису *Економист* (бр. 4 за 1912, 61—61) аутор чланка, анализирајући узроке поскупљења угља, констатује да је то отуда што је потражња угља већа од продукције, а нови се рудници не отварају. Да би се пребориле тешкоће аутор предлаже рационалнију експлоатацију и смањење режијских трошкова. Међутим, аутор чланка не види решење овог другог питања, јер се, по њему, режијски трошкови не могу смањити услед све чешћег излажења радничким захтевима у сусрет. „Раднички су захтеви сваког дана све већи, и како се њима мора излазити у сусрет, то режијски трошкови расту без прекида, а с њима и цене угљу.“

стријске коморе са тугом и жаљењем према „нашим сиротим и јадним индустријалцима“ каже: „Пошто ти радници (деца — Л. И.) морају услед природе посла да раде упоредо са одраслим радницима, то су се предузећа морала одрећи таквих радника. На њихова су места узети одрасли радници са већом надницом, те су тако ти послови сада покупили и тиме повећани општи режијски трошкови. Безусловна забрана ноћног рада за женскиње нанела је много тешкоћа предузећима, где се по природи посла морају женске употребити а сезонски карактер послова је захтевао и ноћни рад за извесно време. То су предузећа морала због ове категоричне забране или да ограниче продукцију на своју штету или да удвоје инсталацију, како би за време сезоне са удвојеним бројем радница могла подмирити потребу“.²⁵⁶

Међутим, и поред тога што су се режијски трошкови повећали узимањем скупље, али способне, квалификоване радне снаге, наместо дечје неквалификоване, јефтине радне снаге, укупна продукција се ипак повећала у 1911. за око 45—55 милиона динара у односу на 1910. Према томе, иако број предузећа није повећан, њихова се активност знатно развила. „Наша је индустрија показала лак напредак, што је нарочито важно због тога што прилике нису биле баш повољне.“²⁵⁷

И поред све небриге владе за извршење Закона о радњама и отпора послодаваца, на ширем плану гледано, увођење Закона о радњама дало је несумњиво позитивне резултате. То се осетило нарочито у оним за раднике најосетљивијим и најважнијим питањима. У много случајева смањено је радно време, укинут је ноћни рад жена и деце, деци испод 16 година забрањен је рад дужи од 8 часова; у знатном броју радионица постављена су радионичка правила, оснивани фондови за обезбеђење, постављена привредна инспекција, судови добрих људи, извојеване легитимације за бесплатну возњу незапослених радника итд. итд., о чијим смо последицама и резултатима већ говорили.

Ако посматрамо Закон о радњама у целини, видећемо да је ово само део њихових одредаба које су извршаване; а гледано са становишта интереса радничке класе, види се да су се и оне одразиле повољно на побољшање њиховог положаја. Једино гледано са становишта буржоазије Закон о радњама се негативно одразио на њихове интересе, иако су, у целини гледано, они имали највеће користи. Предузетнике и индустријалце захватила је паника и због тога што је Закон о радњама унео радикалне промене и у привредне односе, што је дао могућности влади да се у те односе меша и што је захтевао од свакога ко је желео да настави рад на савремен начин, нова улагања и модернизацију. Због тога су се све конзервативне снаге нашле на једној страни и удружено иступале против Закона о радњама, нарочито се борећи против свих оних одредаба које су се тикале радника и заштите њихових интереса. Као прво истицано је мишљење да „држава не може да се меша у економске и финансијске односе појединца“. Не схватајући односе који из Закона проистичу, они су инсистирали: „Кад је данашње друштво постављено на приватној иницијативи, на основици конкуренције, онда овај закон и закони уопште који нису на овој основици не могу да се примене.“²⁵⁸

Као што смо раније већ рекли, послодавци су предузимали све мере да Закон о радњама омаловаже, да њихове одредбе унапред дезавуишу, и што је било најинтересантније, да га и у очима радника представе у најцрњем светлу и као главног кривца што се њихов положај погоршава. Тако су у Жељезничкој радионици са скраћењем радног дана смањене и награде свима радницима, а протурана је међу радницима вест да је за све то крив Закон о радњама. Због

²⁵⁶ Извештај Индустријске коморе у 1911. год., Београд 1912, 13—14.

²⁵⁷ Економист 1. V 1912.

²⁵⁸ Стенографске белешке, од 17. новембра 1911, Београд 1912, 13—14.

необавештености о чему је реч, код радника се стварало нерасположење против законских одредаба, што је, са своје стране, погодновало успешнијој борби буржоазије против Закона о радњама.

Међутим, процес који је годинама подстицан објективним потребама и организованом и упорном борбом радничке класе и њених класних организација није се могао зауставити. Напротив, „хумани и практични разлози“ којима су се све више руководили, као и један нов моменат који се више није могао пренебрегавати, а то је постојање организоване радничке класе и њено све веће познавање социјалне проблематике и све израженија жеља да се активно супротставља капиталистичкој експлоатацији, довели су до тога да буржоазија измени свој став према истом. Нешто из страха од све већег и све снажнијег покрета радника, а нешто и из жеље „да убрзају капиталистички развитак“, буржоаски политичари су попустили, сматрајући ипак радничко законодавство само „као каналисање радничке снаге [...] као неку врсту громобрана који штити друштво од непогода које могу доћи“²⁵⁹, верујући да ће у погодном тренутку моћи да учине потребне интервенције у своју корист.

Време је показало да је ово прилагођавање буржоазије новим условима и новим методима борбе имало нешто дубљи смисао него што то на први поглед може изгледати. Усвајајући нову тактику борбе она баца тежиште на најосетљивија места у структури радничких организација, одступајући од фронталног напада на Закон о радњама, како је до тада чинила. Не могавши да уништи појединачне одредбе Закона које су радницима доносиле знатна побољшања у социјалном и друштвеном положају и утицале на њихову даљу мобилизацију у своје класне организације, она је центар напада пренела на политички терен, у жељи да радничком покрету у целини нанесе што теже ударе, а првенствено дезорганизује Социјалдемократску партију. „Они се сада мање буне против одредбе о десеточасовном радном дану, а много више против права коалиције, саме егзистенције нашег покрета.“²⁶⁰ На тај начин, заштравајући се на питању спровођења Закона о радњама и решавању важних социјалнополитичких питања, класни сукоб пролетаријата и буржоазије у Србији достигао је до тада непознате размере. А могао је достићи такве размере захваљујући само упорној борби Социјалдемократске партије да код широких пролетерских маса што више развије свест о потреби што скоријег решавања социјалнополитичких питања и доношења радничког законодавства, као и њиховом непосредном укључивању у директну борбу за доношење и спровођење Закона о радњама. Систематски упознавани са овим проблемима, радници су се све више њима интересовали и укључивали у општи покрет радника за спровођење Закона о радњама у живот. Једино се тако могло десити да је у периоду најжешћих борби за спровођење Закона о радњама у живот „класни покрет пролетаријата који води социјална демократија“, мобилисао, из дана у дан, све већи број неорганизованих радника у своје редове.

„Активни чланови нашега покрета могу да посматрају тако рећи из секунде у секунду како се под утицајем ове опште класне борбе за законску заштиту радника класна свест и мисао организације проноси све дубље и дубље.“²⁶¹ Питање радничке заштите имало је веома привлачну снагу окупљања радника и њихово укључивање у свакодневну борбу за извођење заштитних одредаба Закона о радњама. Како Туцовић каже, „и они пролетерски слојеви који су остали до

²⁵⁹ Одјек 9. VI 1912, 1—2

²⁶⁰ А-ИРПС, ССДП, 167, Циркулар Главне партијске управе партијским организацијама и синдикалним већима. (13. јула 1912.)

²⁶¹ Д. Туцовић, *Окретање назад, Борба*, књ. 4, бр. 15, 85, од 1. VIII 1911.

сада, упркос нашим напорима, ван утицаја наше речи, буде се из духовне зачмалости и придружују борби својих другова“.²⁶²

Као што се види, затегнути односи између радника и послодаваца били су главна карактеристика овог периода, и то баш због гажења и изигравања Закона о радњама, који је у својим битним одредбама представљао животно питање пролетаријата. Због тога су Радничка комора и раднички покрет у целини имали да издрже велике борбе, пре свега за одбрану стечених права. Као што се из досадашњег текста види, ова борба је завршена у целини успешно; Закон о радњама је не само донесен него је и одржан без обзира на сва настојања да се мења и не примењује, и без обзира на све жртве које су услед тога настале радничке организације су у знатној мери ојачале, а Радничка комора је, као класни представник радничке класе, у пуној мери одговорила својој намени борећи се за спровођење Закона о радњама и побољшање положаја радника. Њена улога у процесу борбе за спровођење Закона је неоспорна, а многе одредбе су извршаване захваљујући управо њеним енергичним иступањима и брзим интервенцијама. Но ако посматрамо ствари у процесу и у општем контексту збивања, морамо запазити да су све акције Коморе тесно повезане са акцијама организованог пролетаријата и да су, извођене синхронизовано и заједнички, могле дати позитивне резултате. Главна партијска управа, Главни раднички савез и Радничка комора су у многим питањима, у вези са Законом о радњама, иступали јединствено, заступајући чисто класни интерес радничке класе. Овакво јединство акције било је неопходно и с обзиром на став Партије да Радничка комора као изолован организам радничког покрета неће моћи да да оне резултате који су се од ње очекивали ако нема пуну подршку свих радничких организација и с обзиром на резултате који су се из тих акција очекивали. Гледано са тога становишта, улога Коморе у борби за спровођење Закона о радњама посматрана је у склопу опште снаге радничког покрета и тесно је повезивана са јачањем и порастом радничких организација. Отуда и очекивања која су полагана у Радничку комору нису била ни претерана ни нереална. Полазећи од основне марксистичке претпоставке „да је главна снага пролетаријата у његовим класним организацијама, синдикату и Партији, да је главна моћ пролетаријата у његовој класној борби и да ће пролетаријат решити друштвени проблем не у овим или оним институцијама у које продире, већ на широком пољу битке: политичком и економском експропријацијом буржоазије“²⁶³, Српска социјалдемократска партија није прецењивала улогу Радничке коморе, као што је није ни потцењивала. Она је реално гледала на могућности Коморе и у предузимању многих акција од тога је полазила. „Радничка комора је једна радничка институција законом призната, једна радничка канцеларија која мора бити саслушана о свима питањима што интересују радничку класу и додирују њене интересе.“²⁶⁴ Третирајући је као државни орган чија је аутономија у суштини била ограничена институционалном организацијом и чије су могућности према томе ограничене, Партија је предузела све мере да јачањем радничких организација осигура њен што успешнији рад и највећу могућу подршку. А како су чланство Коморе

²⁶² Исто. — Да је прилив радника њиховим класним организацијама био осетан, и да је у знатној мери био последица и борбе за спровођење Закона о радњама и очувања законске заштите, можемо се уверити и из статистике о броју организованих радника за неколико година. Тако, на пример, године 1907. било је 2.881 организован радник, 1908. — 3.238, године 1909. — 4.462, године 1910. — 7.418, да би се 1911. тај број попео на 8.377 (у односу на 1910. увећање је за 819 радника), а већ 1912. опао за 196.

²⁶³ Д. Лапчевић, *Радничка комора. Борба*, књ. II, бр. 14, Београд 1910, 546.

²⁶⁴ Исто.

чинили људи које су организовани радници бирали из своје средине, из својих организација, то су исте примиле на себе једну велику обавезу „да појачавају своју снагу, те да би са више моћи могле, с једне стране, кретати Комору на интензивнији рад у корист радничке класе, с друге стране опет, да би биле у стању подупирати кораке које Комора предузима у класном интересу пролетаријата. Наше организације су утолико више упућене да даду живота, подстрека и подпоре Радничкој комори колико је њезино поље рада веома обимно“.²⁶⁵

Ово схватање о узајамности односа као и то да је снага Радничке коморе баш у радничким организацијама допринело је, с једне стране, јачању синдикалних организација, а, с друге, правилном усмеравању рада Коморе у борби за спровођење одредаба Закона о радњама.

Лазар ИВАНОВИЋ

Zusammenfassung

Lazar Ivanović

DER KAMPF DER ARBEITSKAMMER IN SERBIEN UM DURCHFÜHRUNG DES GEWERBESETTZES VON 1910. BIS 1914.

Zu Anfang des XX. Jahrhunderts spürte die Arbeiterklasse in Serbien immer unmittelbarer die Folgen der kapitalistischen Produktionsmethoden durch verstärkte Ausbeutung, die sich in steigender Werlängerung der Arbeitszeit und in der Lohnkürzung offenbarte. Solche, durch beschleunigte Industrialisierung des Landes hervorgerufene, Verhältnisse, stärkten die Notwendigkeit der Vereinigung von Arbeitern in ihre Klassenorganisationen. Von diesen objektiven Voraussetzungen ausgehend, begannen die Arbeiterorganisationen einen modernen Arbeitsgesetzgebung, welche die Arbeitsverhältnisse, die Sozialversicherung der Arbeiter, den Arbeitsschutz, usw., regeln würde. Als Ergebnis dieses Kampfes sowie der objektiven Bedürfnisse der schnellen wirtschaftlichen Entwicklung Serbiens, wurde im Jahre 1910. das Gewerbegesetz erlassen, welcher zahlreiche Fragen aus dem Gebiet der Beziehungen zwischen dem Arbeitsgeber und den Arbeitern, der Arbeitszeit, der Versicherung, usw. regelte. Auf Grund dieses Gesetzes wurden auch bestimmte Institutionen gegründet, welche die Durchführung des Gesetzes zu sichern hatten und auf bestimmte Weise die Interessen der Arbeiter von den Arbeitsgebern zu schützen, welche auf alle möglichen Weisen diese zu vereiteln trachteten. Unter anderem wurde auch die Arbeitskammer gegründet, welche vom Standpunkt unserer augenblicklichen Betrachtungen aus ein sehr wichtiges Moment darstellt, sowohl für den Kampf der Arbeiterklasse und ihre schnellere Entwicklung, als auch vom Standpunkt allgemeiner Anstrengungen der Arbeiterklasse, den Bestimmungen des Gewerbegesetzes die Befolgung und die Durchführung zu gewährleisten.

In neuerer Historiographie über die Arbeitskammer wurde noch keine einzige umfassende Arbeit geschrieben. Diese Arbeit stellt den ersten Versuch dar, die Gründung, die Tätigkeit sowie die Rolle, welche die Arbeitskammer im Kampf um Durchführung des Gewerbegesetzes gespielt hat, auszulegen. Zur Abfassung der vorliegenden Arbeit wurde hauptsächlich die allgemeine Literatur, die sich mit dem genannten Problem nur zum Teil befasst, benutzt; weiter die Arbeiter- und bürgerliche Presse, sowie die bestehenden Archivmaterialien: Bestände des Volkswirtschafts- und Innenministeriums im Staatsarchiv der Sozialistischen Republik Serbien, Bestand der Arbeitskammer im Geschichtlichen Archiv Beograds und Bestand der Serbischen Sozialdemokratischen Partei im Archiv des Instituts für die Geschichte der Arbeiterbewegung Serbiens.

²⁶⁵ Исто; PH 13. I 1911, 3.

Im ersten Teil der Arbeit spricht man über die Gründung der Kammer (Juli 1910), ihre Aufgaben und ihre Tätigkeit bis zum Inkrafttreten des Gesetzes. Da, aber, die Tätigkeit der Kammer sich erweiterte und der Widerstand der Arbeitsgeber gegen die Anwendung des Gesetzes immer offener wurde, so wurden auch ihre unmittelbaren Aufgaben immer delikater. Eine der sehr wichtigen Aufgaben der Kammer bestan darin, um jeden Preis den Versuch der Bourgeoisie, das Gewerbegesetz zu ändern, zu verhindern. Der Kampf, welchen sie auf diesem Plan gegen die Bourgeoisie führte, wurde durch die Balkankriege unterbrochen und später auch durch den Weltkrieg, so dass seine unmittelbaren Resultate sich nicht zeigen konnten.

Vom Standpunkt der Interessen der Arbeiterklasse aus betrachtet, welche Klasse von der Gewerbegesetzes ziemlich viel erwartete, am wichtigsten war der Kampf um Anwendung des Gewerbegesetzes. Auf diesem Plan sollte die Kammer zeigen, wie viel sie, unter den Bedingungen der Vereitelung der Gesetzbestimmungen, für seine Anwendung tun kann und zu beweisen in welchem Ausmass sie eine Klassenorganisation der Arbeiterklasse ist. Indem sie sich auch gegen die Stellung der Regierung selbst setzte, welche die Vereitelung des Gesetzes tolerierte und sogar geneigt war, es ganz unnötigerweise zu ändern, regte die Kammer die Arbeiterbewegung zur Durchführung des Gesetzes und sie in mancher Hinsicht unterstützte. Sie kämpfte, weiter, um Durchführung der Bestimmungen über die Arbeitszeit, gegen Nichtauszahlung der Arbeiterlöhne; um Einführung der Wirtschaftsinspektion und der paritätischen Arbeitsschidsgenichte, worin auch bedeutende Ergebnisse erzielt wurden. Indem sie die Interessen der Arbeiter mit grossen Konsequenz verteidigte, setzte sie sich für genaue Durchführung der Bestimmungen über den Arbeiterschutzzei, sowie für die Durchführung sämtlicher übrigen Bestimmungen, welche den Arbeitern nutzten.

Trotz des ständigen und organisierten Widerstandes der Arbeitsgeber, wurden die Bestimmungen des Gewerbegesetzes, durch den ständigen und hartnäckigen Kampf der Arbeitskammer und der organisierten Arbeiterbewegung, allmählich ins Leben gerufen.